НАЦИОНАЛЬНАЯ БИБЛИОТЕКА РЕСПУБЛИКИ ТЫВА ИМ. А.С.ПУШКИНА

ШЫН

Ниитилел-политиктиг солун • 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 33 (17677)
2009 чылдың март 31, вторник
Садар өртээ 4 рубль.

СЕРГЕЙ ИВАНОВ-БИЛЕ УЖУРАЖЫЛГА

Россия Федерациязының Президентизи Д.Медведев чоокта чаа Кризиске удур Программага атты салган. Программаны канчаар шын ажылдап боттандырар дугайында ажык чугааларны Россияның Чазааның кежигүннери регионнарга барып, регионнарның удуртукчулары, губернаторлары-биле ужуражып, кризистен үнер талазы-биле оларның санал-оналын дыңнап турар.

Март 28-те, субботада, Россия Федерациязының Чазак Даргазының оралакчызы Сергей Борисович Иванов Новосибирск хоорайга Сибирь регионалдыг округтуң губернаторлары, удуртукчулары-биле ужурашкан. Ооң-биле кады Россия Федерациязының транспорт сайыды И.Е.Левитин, РФ-тиң экономика сайзырадырының яамызының оралакчы сайыды А.Н.Клепач, РФ-тиң регионал сайзырадырының яамызының оралакчы сайыды Д.С.Бакшеев, РФ-тиң өөредилге болгаш эртем яамызының оралакчы сайыды В.В. Миклушевский болгаш өске-даа яамылардан он ажыг сайыттар ужуражылгага киржип, губернаторларның санал-оналын дыңнап, эки ажыктыг саналдарны Россия чергелиг ажыглаары-биле демдеглеп ап турганнар.

Ужуражылгага РФ-тиң Президентизиниң Сибирь Федералдыг округта бүрүн эргелиг төлээзи А.В. Квашнин, Новосибирск, Красноярск областарының губерниторлары, Бурят Республиканың Президентизи болгаш өскелер-даа сөс ап, боттарының санал-оналы-биле үлешкен.

Россия чергелиг бо ужуражылгага Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.В. Кара-оол, Төлээлекчилер палатазының даргазы Х.Д. Монгуш олар киришкен. Ужуражылгага база ооң соонда болган кол редакторлар-биле парлалга конференциязынга «Тувинская правда» солуннуң кол редактору А.А.Лачугина база «Шын» солуннуң кол редактору С.С.Монгуш киришкен.

Бистиң корр.

ЕЗУЛАЛДАР ДУГАЙЫНДА «ТӨГЕРИК СТОЛ»

2009 чылдың март 24-те Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының даргазы Хонук-оол Доржуевич Монгуштуң удуртулгазы-биле “Тыва чаңчылдарга үндезилеп, куда езулалын эрттирериниң чуруму” деп темалыг «төгерик стол» болган.

Аңаа республиканың шупту кожууннарының Төлээлекчилер хуралының даргалары, ТР-ниң Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының социал политика талазы-биле комитеттиң даргазы Сара Ооржак, ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының социал политиказын болгаш кадыкшыл камгалалын харыылаар комитеттиң даргазы Зоя Сат, Тыва Республиканың Херээженнер эвилелиниң даргазы Раиса Кужугет, Тываның Культура, Күш-ажыл болгаш Өөредилге яамыларның харыысалгалыг даргалары, Кызылдың ХБАБ эргелелиниң төлээлери, Тываның Гуманитарлыг шинчилелдер институдунуң эртемденнери болгаш республиканың ажыл-агыйының янзы-бүрү адырларынга ажылдап чораан билдингир болгаш ат-алдарлыг хоочуннар киришкен.

Бурунгу тыва өгбелеривистиң каасчараш болгаш утка-шынарлыг езу-чаңчылдарының чурумнары чоорту уттундуруп бар чыдарын, харын-даа оларны шуут сагывас таварылгалар барын маңаа демдеглеп, ооң дугайында хуралга кижи бүрүзү көксү-хөрээн ажыдып, бодап чоруур бодалдары, сагыш-сеткили болгаш арга-дуржулгазы-биле үлежир аргалыг болган.

Сөөлгү үеде республикада чурттап чоруур өске язы-сөөк чоннуң мурнунга тываларның аразынга кандыг-бир байырлыг езулалдар эрттирерде, чижээ, келин айтырып, шай бузуп, арагазын кудары, ооң соонда куда-дой дужүрери, чаш төл төрүттүнгенде дою, 3 харлаптарга хылбыктаары дээш, оон-даа өске байырлалдар үезинде чоокка чованчыг, ыракка ыядынчыг, мээ-медерелин ышкындыр, кижи мөзүзүн чидирип, уш-баш чок арагалаар чоруу улам ханылап, тарап, нептереп, тыва чонувустуң аталдарын өске чоннарның мурнунга арай базып турары чажыт эвезин билир болгай бис.

Шак мындыг күзенчиг эвес чорукту, ооң уламындан байырлыг езулалдар эрттирген кижилерни дыка хөй чарыгдалдарга чедирер таварылгаларны чавырылдырар талазы-биле кандыг хемчеглерни чорутса экил дээн айтырыгларга хамаарыштыр «төгерик столдуң» киржикчилери боттарының саналоналдарын чугаалаан. Далай дег чалгып турар арага-дарылыг, кончуг аар өртектиг куда-дой эрттирбес деп бодаар болза, куда эрттирикчилериниң иштики делегейин өскертип, бот-боттарын хүндүлежири күзенчиг болурун хуралдыг киржикчилери демдеглээн. Эп-найыралдыг, чөптүг дугуржулга-чугаалажыышкынның түңнелинде, кайы-даа талага улуг чарыгдал тургуспазын чугулалап, өг-бүле тудуп, чурттаар күзелин илереткен ажы-төлүнүң аас-кежиин бодап, оларның амыдырал-чуртталгазынга багай салдар чедирбези-биле кудалар бот-боттарының аразында негелделерин кызырып чавызатса эки. Уругнуң, оолдуң эң чоок төрелдеринге, ылаңгыя ада-иезинге, белек-селек бээр ужур-чаңчылды өскертпейн, хөй санныг төрелдеринге ужа-төш, аар өртектиг алдын-мөңгүн салырын соксадырының дугайында санал база кирген. Шак ындыг когаралдыг “белек бериишкининиң” ужурундан мал-маганывыстың саны кызырлыр ужуру ол, а куда эрттирген кижилерни ууттунмас улуг чарыгдалдарга, төлеттинмес өре-ширеге чедирери бо-ла таваржыр апарган. Уругларны өскелерден дудак чок өглепбаштап каар дээш күжүр ада-иелер хилинчээн көрүп эгелээри бо чоокку үеде тывылган болгаш шак мындыг чиижең кудалар езулуг тыва чаңчылдарга шуут таарышпазы билдингир. «Төгерик столдуң» киржикчилери база ада-иелер болганда, мындыг өөрүшкүлүг болуушкунну кандыг-даа байдалдарда болганын көрген, билир болгаш мурнуку чылдарда болуп турган чараш, утка-шынарлыг кудаларны катап эрттирип эгелээр үе келгенин демдеглээннер. Хөй түңнүг акшалыг, эт-хөреңгилиг кудаларны эрттирер күзелдиг кижилер кудаларны канчаар эрттирерин боттары-ла билир, а чурттакчы чоннуң хөй кезии ортумак деңнелдиг болганда, чарыгдалдары чогумчалыг хемчээлдиг езулалдарны нептередири-биле тускай нииты чурумнарны доктаадырын ужуражыышкынның киржикчилери саналдаан.

Эртемденнер болгаш культура ажылдакчылары куда-дой эрттирериниң бурунгу чаңчылдарывысты катап диргизип, оларны Төлээлекчилер палатазы, Культура, Өөредилге, Күш-ажыл болгаш социал хандырылга яамыларын дамчыштыр чонга чедирери чугула дээрзинге «төгерик столдуң» киржикчилери чөпсүнгеннер. Шак мындыг улуг ажылга хөй үе негеттинер болганда, маңаа чугула херек материалдарны чыггаш, оларны тускай ном-дептержигештер кылдыр чонга тарадыр дугайында план салдынган.

Карим МОНГУШ.

СПОРТ • СПОРТ • СПОРТ

ҮШ ХООРАЙГА ЭКИ ТҮҢНЕЛДЕРНИ КӨРГҮСКЕН

Эрткен дыштаныр хүннерде республиканың элээди уругларның спорт школазының дзю-до болгаш самбо хүрештерге өөреникчилери, республика чемпионнары, Сибирь федералдыг округтуң девискээринде үш хоорайга улуг маргылдааларга чедиишкинниг киришкеш келген.

1960 чылдарның төнчүзүнде Ыраккы Чөөн чүкте Даманск ортулукту кыдат шериглерден камгалап тургаш маадырлыы-биле өлүрткен кызыгааржы Владимир Рабиновичиниң чырык адынга тураскааткан дзю-до маргылдаазы Саяногорск хоорайга март 28-те болуп эрткен. Аңаа 1992-1994 чылдарда төрүттүнген оолдар болгаш уруглар бирги чер дээш киришкен.

Бо маргылдаага Виктор Байыр-оол биле Артур Ондар боттарының килдеринге бирги черлерни алганнар. Артурга маргылдаага көргүскен «Эң чараш техника» деп тускай шаңналды тывыскан. Иргит Хорагай — ийиги черни, а Доржу Ондар үшкү черни база ээлээн.

Март 29-та Минусинск хоорайга база-ла элээди оолдар болгаш уруглар аразынга Сибирь хоорайларының аразынга дзю-дога маргылдаа болуп эрткен. Аңаа бистиң республикадан 9 мөге киришкен. Айдыс Шаравии биле Доржу Ондар боттарының килдеринге тустузунда шаңналдыг үшкү черлерни, а Артур Ондар биле Азиана Даңзы-Белек чемпионнар болганнар. Ынчап кээрге Артур Ондар ийи хоорайга ийи удаа чемпион атты чаалап алганы ол.

Новокузнецк хоорайга Сибирь федералдыг округтуң бирги чери дээш самбо хүрешке маргылдаа болуп эрткен. Аңаа ниитизи-биле он субъектиден он-он мөгелер, а бистиң республикадан беш оол киришкен. Бистиң аныяк мөгевис Саян Ондар аңаа үшкү черни ээлээн.

Дзю-дога болгаш самбога республиканың өзүп орар мөгелери эрткен неделяда ындыг чедиишкиннерлиг хүрешкеш, ээп чанып келгеннер. Шаңналдыг черлерни алган оолдар, уругларга медальдарны болгаш дипломнарны тывыскан. Аныяк мөгелерни эки кижизиткени дээш тренер башкылар Дадар-оол Лоовайга, Олег Сендажиге болгаш Хеймер-оол Ондарга өөрүп четтиргенивисти илередир апаар бис. Чемпион болгаш шаңналдыг черлерни алган оолдар, уруглар Россия чергелиг маргылдааларга удавас киржир. Чижээ, самбист оолдар совет чоннуң Ада-чурттуң Улуг дайынынга Тиилелгеге, ооң маадырлыг хоорайларынга тураскааткан «Тиилелге» деп делегей чергелиг Москвага эртер маргылдаага киржир эргени чаалап алган. Тыва спортчулар база киржири өөрүнчүг.

Чоокта чаа республиканың спортчу амыдыралында база бир солун болуушкун болган. Ол чүл дээрге ТР-ниң Самбо хүрешке тускай федерациязының ажыттынганы болур. Чаа федерацияның президентизинге ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутады Орлан Сотпа соңгуткан.

Спорт килдизи.

Ай-кыс Маспык-оолдуң тырттырган чуруу.

Сайытка сөс

КҮШ-АЖЫЛ ТӨЛЕВИРИ

Апрель 1-ден эгелеп чаа системаже шилчиир

Эрткен чылдың төнчүзүнде Тыва Республиканың Чазаанын «Тыва Республиканың бюджет организацияларының ажылдакчыларының күш-ажыл төлевириниң чаа системазынче кирериниң дугайында» 16 чыл дургузунда Чаңгыс аай тариф четкизиниң орнунга 2009 чылдың дургузунда киирер чаа күш-ажыл төлевирлериниң четкилерин бадылаан №720 доктаалы хүлээп алдынган.

2009 чылдың март айда республиканың Чазаа удуртукчуларның, специалистерниң, албан-хаакчыттарның нииту адырның албан-дужаал талазы-биле албан-дужаал шалыңнарының, нииту адырның кол болгаш харыысалгалыг ажылдарда хаара туттунган ажылчын мергежилдериниң, бедик квалификациялыг ажылчыннарның шалыңнарының хемчээлдериниң чаа баазалыг хемчээлдери бадылаттынган. Чаңгыс аай ажыл күүседип турар азы бюджет сферазының шупту адырларында чаңгыс мергежилдиг ажылчыннарынга чаңгыс аай албан-дужаал шалыңының хемчээлдери тургустунган. Ынчап кээрге, күш-ажыл төлевириниң камгалалдыг кезээ дөмей хемчээлдиг ажыл дээш, кайы-даа адырда ажылдап турар хамаарылга чокка дөмей болур.

Апрель бирден эгелеп Тыва Республиканың күрүне албан черлериниң ажылдакчыларының күш-ажыл төлевириниң чаа системазын киирери көрдүнген. Ол шилчиишкинге белеткел талазы-биле кол ажыл ТР-ниң Күш-ажыл болгаш социал политика яамызынга онаашкан. Ажылдың шынарындан ажылчынның шалыңы хамаарышпас, ажылдакчының харыысалгазын, ажылга чоғаадыкчы хамаарылгазын, күш-ажылдың күжениишкинин шоолуг-ла демдеглевес турган Чаңгыс аай тариф четкизинге чаңчыккан бюджет ажылдакчылары чүнү алырыл?

Чаңгыс аай тариф четкизи-биле күш-ажыл төлевири аңгылаашкын принциптеринге даянган. Азы кижи ажылга киргеш, тодаргай албан-дужаалды ээлээн соонда, ол тариф четкизинде айыттынган шалың төлевирин ап эгелээр. Кылган ажылы шынарлыг, дүрген болзун дээш идиг бээр кандыг-даа система ол четкиде көрдүнмээн.

Күш-ажыл төлевириниң чаа системазынче кирип тура, шалың канчаар херек кырында өскерлирил? Нормативтиг документилерни ажылдап кылып тургаш, күш-ажыл төлевириниң камгалалдыг кезээн демдеглээн. Күш-ажыл төлевириниң чаа системазы (шаңнал болгаш өске-даа идиг бээр төлевирлерни албаска) ажылдакчыларның албан-дужаал хемчээли өскерилбээн болгаш ол-ла мергежил аайы-биле ажылдап турар болза, бо күш-ажыл төлевириниң чаа системаларын кииреринге чедир ап турганы шалыңындан куду болбас. Албан-дужаалдың кудуку хемчээли 2280 рубль, а район коэффициентилерин болгаш Соңгу чүктүң стажын санаарга – 4332 рубль, азы куду мергежилдиг ажылдакчының 2009 чылдың январь 1-ден эгелеп шалыңы Россияның хоойлужудулгазы езугаар хемчээлден кудулавас.

Албан черлериниң удуртукчуларының албан-дужаал шалыңнары дөрт бөлүк аайы-биле тургустунар, кылып турар ажылдың нарыны, шалыпкыны болгаш хемчээли, ажылдап турар персоналдың саны болгаш өске-даа салдарларны көрүп тургустунар. Ол бөлүктерниң шалыңы Чаңгыс аай тариф четкизиниң 15-18 разрядтарынга дүгжүп турар болур.

Кол специалистерниң албан-дужаал шалыңнары (механиктер, технологтар, диспетчерлер, энергетиктер болгаш өске-даа) Чаңгыс аай тариф четкизи-биле 13-16 разрядтарга күш-ажыл төлевирлеринден куду болбас.

Өске тускай мергежилдиглерниң албан-дужаалының баазалыг шалың төлевирлери бөгүн күштүг болуп турар Чаңгыс аай тариф четкизинде айыттынганы езугаар ээлеп турар албан-дужаалындан хамаарыштыр тургустунган.

Күш-ажыл төлевириниң чаа системазын киирип турда компенсация төлевирлери (дүнеки үеде ажыл дээш, аар-берге, хоралыг, нормадан хажыдыышкынныг ажылдарда хаара туттунганнар, ол ышкаш район коэффициентизи, Соңгу чүк дээш хуулар немелдези болгаш өске-даа чүүлдер хевээр артар) хевээр артар.

Күш-ажыл төлевириниң чаа системазын нептередип турарының алыс ужур-утказы чүл дээрге, шалың төлевирин кылып турар ажылдың санындан база шынарындан хамаарылгалыг кылдыр тургузары, тодаргайлаарга, ажылдакчыга кылган ажылының түңнели-биле төлээри болур. Кол чүүл – күш-ажыл төлевириниң чаа системазы ажылын шынарлыг болгаш үре-түңнелдиг кылып турар ажылдакчыларны онзалап демдеглээр арганы берип турар. Тодаргайлаарга, угбашкы бүрүзүнге сыргалар дээн ышкаш арга эрткен үеже эртип турар. Кижи бүрүзү шалыңны киирип турар чогуур ачы-хавыяазы дээш алыр апаар. Ол дээш деткимче, идиг бээр төлевирлерни киирип турар, а оларны төлээри-биле бүгү-ле адыр аайы-биле яамылар база албан черлери ажылдың үре-түңнелдиинге үнелел барымдааларны ажылдап кылып турар.

Мындыг төлевирлерге чүү хамааржырыл?

Ол төлевирлер шалыпкын ажыл дээш, ажылдың бедик көргүзүглери дээш, үзүктел чок ажылы дээш, идиг бээр шаңнал акшалар – шаңнал акшалар, хүндүлүг аттары, күрүне шаңналдары дээш, оон-даа өске немелде төлевирлер-дир. Оларның хемчээли, төлээр чуруму болгаш байдалы коллективтиг керээ езугаар тодараттынар.

Күш-ажыл төлевириниң чаа системазы адырлар принцивин сагыыр. Амгы үеде 2009 чылдың апрель 1-ден эгелеп күш-ажыл төлевириниң чаа системаларынче шилчииириниң нормативтиг актыларын Кадык камгалал яамызы, Өөредилге, эртем болгаш аныяктар политиказының яамызы болгаш Культура болгаш информация политиказының яамызы ажылдап кылып, яамылар болгаш ведомстволар тургускан чурум езугаар чөпшээрежилгени эртип турар.

Күш-ажыл төлевириниң чаа системазынче шилчиири – республиканың бюджет организацияларының күш-ажыл төлевириниң фондузунуң ассигнованияларының улгадыышкыны эвес, а ол организацияларның удуртукчуларының улуг харыысалгазы болгаш чагыргазында турары яамылар-биле кады бөдүүн ажылчынның ажылындан удуртукчунуң ажылынга чедир ажылдың, оларның чедирип турары ачы-дузаларның шынарын экижидери ол-дур. Бир ажылдакчының ажылының шынарындан бүдүн албан чериниң ажылының шынарлары илереп кээр.

Бюджет албан черлериниң удуртукчуларынга албан черинге ук таварылгада эргежок чугула болгаш бедик мергежилдиг ажылдакчыларны хүлээп алырынга болгаш күш-ажыл төлевириниң фондузун үлээринге хөй эргелерни берип турар.

Республиканың бюджет ажылдакчыларынга коллективиниң иштинге болгаш өске-даа структуралар-биле чижилгени тургузар арганы берип турар ышкажыл. Күш-ажыл төлевириниң чаа тургузуу күрүне болгаш муниципалдыг ачы-дузаның шынарын бедидеринге дузалаар. Ынчалзадаа бюджет бүдүрүлгелери баштай эде тургустунар – специалист болгаш ажылчын кижиниң үре-түңнелдиг күш-ажылын чаа аргахевирлер-биле үнелеп санаарын шиңгээдип өөренир ужурлуг. Бо дээрге херектиң даштыкы талазыдыр. А иштики талазы дээрге ниитизи-биле эки ажылдаар апаардыр. Ажылдакчы кижиниң шалыңы ооң күш-ажылының шынарындан хамааржыр болза, ниитизи-биле ук албан чериниң ажыл-чорудулгазынга үнелелди бээри чаарттынар. Ажыл-албан черлери профэвилелдер комитеди-биле кады ажыл-чорудулганың үре-түңнелин дүүштүр үндүрер тускай көргүзүглерни кылыр апаар. Ынчангаш ол көргүзүглерниң күүселдезинден удуртукчуларның шалыңының төлевири хамааржыр, чижээ, шаңнал акша фондузу.

Күш-ажыл төлевирин чаа аргаже шилчидип тура, шалың акшазының төлевири чылда көрдүнген шалың төлевириниң фондузундан көвүдевес ужурлуг.

Каң-оол ДАВАА,
Тыва Республиканың күш-ажыл болгаш социал политика сайыды.

Чаа-Хөлден медээлер

ЧЕДИИШКИННИГ КИРИШКЕННЕР

Чаа-Хөл кожууннуң мурнундан Ак-Туруг ортумак школазының үш өөреникчизи республика чергелиг эртем-практиктиг конференцияга чедиишкинниг киришкеннер. «Археологические памятники» деп ажылды Даш-Маадыр Ыдамчап тергиин камгалааш, бирги черни алган. «К.Чамыянның «Мөңгүн оттук» деп тоожузунда «кокпа» деп сөстүң утказы» деп ажылы-биле Анжела Олчанмай (башкызы Надежда Сат), «Загадки – тувинское народное наследие» деп ажылы-биле Алдын-Сай Дорта (башкызы Татьяна Монгуш) чедиишкинниг киржип, сертификаттарны алганнар.

ӨГ-БҮЛЕЗИ ШАҢНАЛГА ЧЕДИРГЕН

«Сылдысчыгаш» солуннуң эрттирип турары «Мээң өг-бүлем – мээң чоргааралым деп мөөрейге Ак-Туруг школазының өөреникчизи Шончалай Сат үшкү чергениң шаңналынга төлептиг болган. «Аныяк үннер» бөлгүмүнүң киржикчизи Ш.Сат бо шаңналынга чалгынналып, дараазында ооң чогаадыкчы ажылдары улуг хемчээлдиг солуннарга үнүп эгелээри маргыш чок.

ХОСТУГ ҮЕЗИ СОЛУН ЭРТИП ТУРАР

Ак-Туруг суурнуң чурттакчылары хостуг үезин Кара-кыс Оюн аттыг культура бажыңынга солун эрттирип турарлар. Аңаа дыштаныр хүннер санында солун хемчеглер эртип турар болганындан бо суурнуң боттывынгыр артистери кожуун чергелиг янзы-бүрү мөөрейлерге доктаамал тиилеп турар.

Бистиң корр.

Мөген-Бүренниң малчыннарында

ДЕТКИМЧЕНИ ДАРЫЙ ШИИТПИРЛЕП БЭЭРИ ЧУГУЛА

Ай санында шупту кожууннарның көдээ ажыл-агый эргелелдериниң болгаш улуг-биче көдээ ажыл-агыйларның харыысалгалыг ажылдакчылары яамының специалистеринге отчет-илеткел дужаап, боттарының ажыл-чорудулгазынга хамааржыр янзы-бүрү ажылчын айтырыгларны шиитпирлээри-биле яамыга кээп сайгарар үезинде Мөңгүн-Тайганың "Мөген-Бүрен" ККБ-ниң кол бухгалтери Зоя Шожаловна Сюрюнмаага ужуражып, бүдүрүлгениң бо үеде кыштаглаашкынының байдалының, хой оолдашкынының кайы хире чоруп турарының дугайында сонуургаан мен. Ол боду Мөген-Бүрен ажыл-агыйы колхоз-совхоз турда-ла, ажылдап турган болгаш 40 ажыг чылдар дургузунда ам-даа ажылдавышаан хевээр.

Республиканың экономиказынче бодунуң ажыл-ижи-биле улуг үлүг-хуузун киириштирип, тыва уксаалыг хойларның санын көвүдедип, оларны ажаап-тежээп турар "Мөген-Бүрен" ККБ-ниң дуржулгазы чүгле республиканың иштинде эвес, а бүдүн Россияда безин сурагжаан дээрзинге кандыг-даа чигзиниг чок деп болур.

Ниитизи-биле бо үеде хой ажылдыг бо ажыл-агыйда 9948 төрүүр хой, 328 бүдүрүкчү кошкар бар. Чымыштыг хой оолдаашкыны март айның эгезинден апрель ортан үезинге чедир уламчылаар. Ам дээрезинде мында төрүүр хойларның барык 80 хуузу оолдапкан. Ниитизи-биле коданнарда малдың чаш төлүнүң деңнели багай эвес, эрткен чылын күстен бээр боттарының күжү-биле белеткеп, садып алган сиген-ширбиили ам-даа бар. Ынчалза-даа хем бажында турар кезек коданнарда болгаш орук-чирии-биле берге байдалдыг аалдарда бо чылдың ийиги-үшкү айында харның хөй дүшкенинден, малдың чиир чеми чедишпейн турарындан төрүүр хойларның хураганнарга сүдү чок, азы болза черге ара төрүүр болганындан чаш малдың күжү кошкап, харын-даа өлүп хорап турар байдал улуг дүвүрелди болдуруп турар.

Зоя Шожаловна бодунуң дорт хүлээлгезиниң аайы-биле яамыдан бүдүрүлгеге күрүнениң талазындан деткимче болур эвээш-биче дузаламчы субсидия акшаларын алыр дээш барык он хонук иштинде найысылалче кээп, сүржүп, ырмазы сынган болду. Хой оолдаашкынының кидин түлүк өйүнде ол акшалар улуг өмек-дөмек болуру чугаажок болбайн аан. Орук-чириин улуг хар алганындан чедип алыры кончуг берге малчыннарның коданнарынче дарый сиген-ширбииш сөөртүр, чаа төрүттүнүп турар чаш хураганнарның күш-шыдалын быжыктырар тускай тарылга эмнерин садып алыр дээш, оон-даа өске чугула кылыр ажыл-херектерге аңгылап берген 200 муң рубль субсидияны алыры дыка-ла нарын, шүүттүг, хөй күштү үндүрерин ол бергезинип чугаалады. "Бо чугула ажыл-агыйжы айтырыгны дораан шиитпирлевейн соңгаарладыр болзувусса, малдың бажы хораар, ооң чаш төлү камгалаттынып-кадагалаттынмас, бүдүрүлгени улуг чидириг-когаралдарга чедирер дээрзин даргалар билип турар болгай. Түлүктүг үе 3 айның төнчүзүнге чедир уламчылаар, каш-ла санныг хонуктар арткан, чаш хураганнар өктектеп аарып эгелей берди, элээн хөй хураганнар өлүп хорап турар" — деп, Зоя Шожаловна улуг дүвүрел-биле хомудап чугаалады.

Мал аарыглары-биле демисел чорудар станцияның эвээш-биче берген эмнери каш санныг коданга-ла чедер, а арткан малдың салым-хуузу билдинмес. "Чаа чыл дүжүптерге, дузаламчы субсидия акшаларны хой оолдаашкыны эгелевейн турда-ла, шилчидип берген турган болза, мындыг нарын айтырыг тургустунмас турган ийик" — деп, ол чугаазын доосту.

Бо айтырыгга хамаарыштыр Чазак деңнелинге улуг хурал болган, аңаа кыштаглаашкынның берге айтырыгларын сайгарган, дарый хемчеглер чорудары-биле кыштаглаашкын үезинде бергедежип турар кожууннарның ажыл-агый бүрүзүнге каш, чеже түңнүг акша-хөреңги херегин санап үндүрген-даа болза, ону дарый, дүрген шиитпирлээр организастыг хемчеглер өй-шаанда күүсеттинмейн, эвээш-биче-даа бол, боттуг дузаның малчыннарга чедери узамдыгып, алдын үениң анаа-ла халас чидип турары хомуданчыг-дыр.

Карим МОНГУШ.

ШЫН — № 33 (17677) — 2009 чылдың март 31

ЧӨПШЭЭРЕЛДИ ДИЛЭЭН

Россияның сарыг шажын чүдүлгелиг ийи регионунуң баштыңнары – Калмыкияның Шаджин-ламазы Тэло Тулку Ринпоче биле Тываның Камбы-ламазы Джампел Лодой РФ-тиң Даштыкы херектер яамызынга Россияның девискээринге Ыдыктыг Далай-Ламага кээр чөпшээрелди бээрин дилээн бижикти киирген.

«Сөөлгү он чеди чылдың дургузунда чүдүкчүлер XIV Далай-Ламаның оларны эргип келирин четтикпейн манап, дилеглерни чаңгыс эвес удаа кирген. Россияның буддисчи республикаларында 10-10 сарыг-шажын хүрээлери туттунган, оларны чырыткылыг башкының ыдыктап айызаары эргежок чугула» деп дилег бижикте айтып турар.

Ыдыктыг Далай-Лама Калмыкияга 2004 чылдың декабрьда чүгле чаңгыс хүнде, а Тывага 1992 чылдың сентябрьда келгеш барган.

ПРОГРАММАНЫ ХҮЛЭЭП АЛГАН

Тыва Республиканың Чазаа күш-ажыл рыногунда дүшкүүрлүг байдалды чавырылдырарының талазы-биле программаны хүлээп алган.

Ук документиниң кол параметрин Күш-ажыл болгаш социал хөгжүлде яамызы-биле дугурушкан. Бо чылдың баштайгы үш айында республикада ажыл чоктарның санының өскенин барымдаалап, акшаландырыышкынның хемчээлин 150 млн. рубль чедир улгаттырган. Ооң чүгле 7,5 млн. рублин республика бюджединден хандырар. Ол талазы-биле республика бюджединге эдилгелерни Тываның парламентизинге март 24-те киирген.

«КЫЗЫЛ СУББОТАЛАР» ЧАРЛАТТЫНГАН

Апрельдиң 2-ден май 8-ке чедир найысылалдың чаагайжыдылгазын болгаш санитарлыг арыглаашкынын чорудары-биле шалыпчы айны хоорайның мэри чарлаан.

Төрээн хоорайынга арыг-силигни болгаш корум-чурумну тудары — кижи бүрүзүнүң хүлээлгези. Бо айтырыгны чоннуң идепкейжи болгаш демниг чоруу-биле шиитпирлеп болур. Ынчангаш хоорайны аңгы-аңгы девискээрлерге чарып, ажылчы коллективтерге быжыглаан. Ынчангаш субботникти пятница хүннеринде эрттирерин планнаан. Субботникче тускайлаттынган 19 техниканы: тележкалыг тракторларны, самосвалдарны, экскаваторларны, грейдерлерни, автокраннарны хаара туткан. Чурттакчылыг черлерниң кайы хамаанчок бок төгерин болдурбазы-биле чер бажыңнарның боктарын халас үндүр сөөртүр дугайында чарлыктың төлевилелин хоорайның мэриязы кылып турар. Московская, Калинин кудумчуларының база Ангарский бульварны ногаанчыдарынга 4 млн. рубльди чарыыры көрдүнген. Арат шөлүн болгаш фонтанны септээринге 14 млн. рубльди, хоорайның оруктарын септээринге 9,5 млн. рубльди хоорай бюджединден аңгылаарын планнаан.

«Тува-Онлайн» медээ агентилелиниң сайтызындан.

Тус чер бот-башкарылга органнарының ажыл-чорудулгазының үре-түңнелдииниң көргүзүглериниң эң эки ужур-уткаларлыг чедиишкининге дуза көргүзер база (азы) чедиишкинин деткиир сорулгалар-биле Тыва Республиканың муниципалдыг районунга (хоорай округунга) Тыва Республиканың Чазааның Даргазының шаңналының дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДАРГАЗЫНЫҢ ЧАРЛЫЫ

2003 чылдың октябрь 6-да № 131 «Россия Федерациязында тус чер бот-башкарылгазын организастаарының нити принциптериниң дугайында» Федералдыг хоойлуну, 2008 чылдың апрель 28-те № 607 «Хоорай округтарының болгаш муниципалдыг районнарның тус чер бот-башкарылга органнарының ажыл-чорудулгазының үнелелиниң дугайында» Россия Федерациязының Президентизиниң Чарлыын боттандырар сорулгалар-биле база 2008 чылдың сентябрь 11-де № 1313-р Россия Федерациязының Чазааның айтыышкынынга дүүштүр **ДОКТААДЫРЫ болза:**

1. 2009 чылдан эгелеп тус чер бот-башкарылга органнарының ажыл-чорудулгазының үре-түңнелиниң көргүзүглериниң эң эки ужур-уткаларлыг чедиишкининге дуза көргүзер база (азы) чедиишкинин деткиир сорулгалар-биле Тыва Республиканың муниципалдыг районунга (хоорай округунга) Тыва Республиканың Чазааның Даргазының чыл санында берип турар шаңналын 2 миллион рубль хемчээлдиг кылдыр тургузар.

2. Тус чер бот-башкарылга органнарының ажыл-чорудулгазының үре-түңнелдииниң көргүзүглериниң эң эки ужур-уткаларлыг чедиишкининге дуза көргүзер база (азы) чедиишкинин деткиир сорулгалар-биле Тыва Республиканың муниципалдыг районунга (хоорай округунга) Тыва Республиканың Чазааның Даргазының шаңналын тургузарының дугайында Дүрүмнү бадылаар.

3. 2009 чылда база 2010-2011 чылдарның планныг үезинде Тыва Республиканың республика бюджединге өскерилгелер белеткеп турда, Тыва Республиканың Саң-хөө яамызы тус чер бот-башкарылга органнарының ажыл-чорудулгазының үре-түңнелиниң көргүзүглериниң эң эки ужур-уткалар көргүскен чедиишкининге дуза көргүзер база (азы) чедиишкинин деткиир сорулгалар-биле Тыва Республиканың муниципалдыг районунга (хоорай округунга) Тыва Республиканың Чазааның Даргазының шаңналын тускайлаарынга акша-хөреңгини баш бурунгаар көөр.

4. Бо Чарлык аңаа ат салган хүнден эгелеп күштүг болур.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай.

2009 чылдың март 12 № 60.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының 2009 чылдың март 12-де № 60 Чарлыы-биле бадылаан

Тус чер бот-башкарылга органнарының ажыл-чорудулгазының үре-түңнелиниң көргүзүглериниң эң эки ужур-уткалар илереткен чедиишкининге дуза көргүзер база (азы) чедиишкинин деткиир сорулгалар-биле Тыва Республиканың муниципалдыг районунга (хоорай округунга) Тыва Республиканың Чазааның Даргазының шаңналын тургузарының дугайында

ДҮРҮМ

I. Нити дүрүмнер

1. Тус чер бот-башкарылга органнарының ажыл-чорудулгазының үре-түңнелиниң көргүзүглериниң эң эки ужур-уткалар илереткен чедиишкининге дуза көргүзер база (азы) чедиишкинин деткиир сорулгалар-биле Тыва Республиканың муниципалдыг районунга (хоорай округунга) Тыва Республиканың Чазааның Даргазының шаңналын тургузар дугайында бо Дүрүм Тыва Республиканың муниципалдыг районунга (хоорай округунга) Тыва Республиканың Чазааның Даргазының шаңналын тургузарының чурумун тодарадып турар (моон ыңай Шаңнал дээн).

2. Шаңналды отчеттуг чылдың түңнелдери-биле тус чер бот-башкарылга органнарының ажыл-чорудулгазының үре-түңнелиниң көргүзүглериниң эң эки ужур-уткалыг Тыва Республиканың муниципалдыг районунга (хоорай округунга) Тыва Республиканың республика бюджединден дотациялар хевиринге аңгылап тургузар.

3. Тус чер бот-башкарылга органнарының ажыл-чорудулгазының үнелелиниң түңнелдери-биле база республиканың күүсекчи эрге-чагыргазының сонуургалдыг органнары-биле дугуржулга езугаар Тыва Республиканың Экономика яамызы ажыл-чорудулганың үре-түңнелиниң көргүзүглери эң эки ужур-уткалыг болган республиканың муниципалдыг районунга (хоорай округунга) Шаңналды тургузар дугайында саналды Тыва Республиканың Чазааның Даргазынга киирер.

4. Шаңналды ажыглаарының негелделерин Тыва Республиканың Экономика яамызының база тус чер бот-башкарылга органнарының ажыл-чорудулгазының үре-түңнелиниң көргүзүглери эң эки ужур-уткалар илереткен муниципалдыг районнуң (хоорай округунуң) чагыргазы-биле аразында чарар дугуржулга езугаар баш бурунгаар көөр.

II. Тус чер бот-башкарылга органнарының ажыл-чорудулгазының үре-түңнелиниң үнелели

5. Тус чер бот-башкарылга органнарының ажыл-чорудулгазының үре-түңнелиниң көргүзүглериниң ужур-уткаларының үнелелин чыл түңнелдери-биле тус черниң бот-башкарылга органнарының ажыл-чорудулгазының үре-түңнелиниң чедип алган деңнели-биле боттандырар.

6. Тус чер бот-башкарылга органнарының ажыл-чорудулгазының үре-түңнелиниң көргүзүглери эң эки ужур-уткалыг болган муниципалдыг районну (хоорай округун) муниципалдыг районнарның (хоорай округтарының) тус чер бот-башкарылга органнарының ажыл-чорудулгазының үре-түңнелиниң деңнелдериниң ужур-уткаларын кызырлырының чуруму езугаар чурумчудары-биле тодарадыр. Тус чер бот-башкарылга органнарының ажыл-чорудулгазының үре-түңнелиниң деңнелиниң эң улуг ужур-утказы тус чер бот-башкарылга органнарының ажыл-чорудулгазының үре-түңнелиниң көргүзүглериниң эң эки ужур-утказы болур.

7. Тус чер бот-башкарылга органнарының ажыл-чорудулгазының үре-түңнелиниң деңнелин ажыл-чорудулганың доктааткан адырынга ужур-уткаларның түңү кылдыр тодарадыр:

- тус чер бот-башкарылга органнарының ажыл-чорудулгазының түңнелдериниң деңнели;
- тус чер бот-башкарылга органнарының бюджет акша-хөреңгилерин ажыктыг кылдыр чарыгдаарының деңнели;
- тус чер бот-башкарылга органнарының ажыл-чорудулгазының түңнелдеринге чурттакчы чоннуң берген үнелелиниң деңнели кылдыр.

8. Тус чер бот-башкарылга органнарының ажыл-чорудулгазының түңнелдериниң деңнелин ажыл-чорудулганың доктааттынган адырынга дараазында формула-биле тодарадыр:

$$И_р = SUM\ И_{рч}$$

мында:

$И_{рч}$ – тус чер бот-башкарылга органнарның ажыл-чорудулгазының түңнелдериниң хуу көргүзүү.

11. Тус чер бот-башкарылга органнарының ажыл-чорудулгазының түңнелдериниң хуу көргүзүүн ажыл-чорудулганың доктааттынган адырынга дараазында тодарадыр:

а) улуг ужур-утказы хөй үре-түңнелин көргүзүп турар көргүзүгге хамаарыштыр дараазында формула-биле:

$$И_{рч} = (А_м - А_{мин}) / (А_{макс} - А_{мин}),$$

мында:

$А_м$ – отчеттуг чылда хоорай округунуң азы муниципалдыг районнуң көргүзүүнүң ужур-утказы;

$А_{мин}$ – отчеттуг чылда Тыва Республиканың хоорай округтарының база муниципалдыг районнарының талазы-биле көргүзүүнүң эң бичии ужур-утказы;

$А_{макс}$ — отчеттуг чылда Тыва Республиканың хоорай округтарының база муниципалдыг районнарының талазы-биле көргүзүүнүң эң улуг ужур-утказы;

б) улуг ужур-утказы биче үре-түңнелдиин көргүзүп турар көргүзүгге хамаарыштыр дараазында формула-биле:

$$И_{рч} = (А_{макс} - А_м) / (А_{макс} - А_{мин})$$

9. Отчеттуг чылда хоорай округунуң база муниципалдыг районнуң талазы-биле көргүзүгнүң ужур-утказы чок болган таварылгада, ажыл-чорудулганың доктааттынган адырынга тус чер бот-башкарылга органнарының ажыл-чорудулгазының түңнелдериниң көргүзүүнүң ужур-утказынга тик деп ужур-утканы бээр.

10. Тус чер бот-башкарылга органнарының ажыл-чорудулгазының түңнелдериниң деңнелин тодарадыры-биле 2008 чылдың декабрь 24-те № 787 «Тыва Республиканың хоорай округтарының болгаш муниципалдыг районнарының тус чер бот-башкарылга органнарының ажыл-чорудулгазының үре-түңнелиниң үнелелиниң дугайында» Тыва Республиканың Чазааның доктаалы-биле бадылаттынган көргүзүглерни ажыглаар.

11. Тус чер бот-башкарылга органнарының доктааттынган ажыл-чорудулга адырынга бюджет акша-хөреңгилерин ажыктыг кылдыр чарыгдаарының деңнелин дараазында формула-биле тодарадыр.

$$И_д = (Н_{макс} - Н_м)\ (Н_{макс} - Н_{мин})$$

мында:

$Н_{макс}$ — отчеттуг чылда Тыва Республиканың муниципалдыг тургузуглар талазы-биле ажыл-чорудулгазының доктааттынган адырынга хоорай округунуң (муниципалдыг районнуң) бюджедин ажык чок кылдыр чарыгдаар кезээниң көргүзүүнүң эң улуг ужур-утказы;

$Н_м$ – отчеттуг чылда бюджет акша-хөреңгилерин чарыгдаарын ажыктыг кылдыр көргүзүп турар ажыл-чорудулганың доктааттынган адырынга муниципалдыг тургузугнуң бюджедин ажык чок кылдыр чарыгдаар кезээниң көргүзүүнүң ужур-утказы;

$Н_{мин}$ – отчеттуг чылда Тыва Республиканың муниципалдыг тургузуглар талазы-биле ажыл-чорудулганың доктааттынган адырынга хоорай округунуң (муниципалдыг районнуң) бюджедин ажык чок чарыгдаар кезээниң көргүзүүнүң эң биче ужур-утказы.

12. Хоорай округунуң база муниципалдыг районнуң бюджедин ажык чок кылдыр чарыгдаарының хемчээлин болгаш кезээн кадык камгалалының, өөредилге (нити билиг), чурталга-коммунал каттыжыышкынының адырынга болгаш муниципалдыг башкарылганы организастаарынга тодарадыр.

Кадык камгалал адырынга Тыва Республиканың муниципалдыг районнарының, хоорай округтарының бюджединиң ажык чок чарыгдалдар кылыр хемчээлиниң болгаш кезээниң санаашкынын Тыва Республиканың Кадык камгалал яамызы, өөредилге (нити билиг) адырынга – Тыва Республиканың Өөредилге, эртем болгаш аныяктар политиказының яамызы, чурталга-коммунал каттыжыышкынының адырынга – Тыва Республиканың Чурталга-коммунал ажыл-агыйының талазы-биле агентилели, муниципалдыг башкарылганы организастаар адырга – Тыва Республиканың Саң-хөө яамызы боттандырар.

13. Ажык чок чарыгдалдарны санаарының чуруму 2008 чылдың декабрь 24-те №787 «Тыва Республиканың хоорай округтарының болгаш муниципалдыг районнарының тус чер бот-башкарылга органнарының ажыл-чорудулгазының үре-түңнелиниң үнелелиниң дугайында» Тыва Республиканың Чазааның доктаалы-биле бадылаттынган хоорай округтарының база муниципалдыг районнарның тус чер бот-башкарылга органнарының ажыл-чорудулгазының үре-түңнелиниң мониторингизиниң методиказы-биле көрдүнген.

14. Ажыл-чорудулганың доктааттынган адырынга тус чер бот-башкарылга органнарының ажыл-чорудулгазының түңнелдеринге чурттакчы чоннуң бээр үнелелиниң деңнелин, ону эрттирерин организастаарының чурумун Тыва Республиканың Чазааның Даргазының Чарлыы-биле тодарадып турар, социологтуг айтырыглар медээлериниң үндезининге тодарадып тургузар.

15. Тус чер бот-башкарылга органнарының ажыл-чорудулгазының үре-түңнелиниң үнелелиниң түңнелдерин тодарадыр сорулгалар-биле эксперт анализин чорудар. Эксперт бөлүүнүң составын болгаш ажылының чурумун Тыва Республиканың Экономика яамызы тургузар болгаш бадылаар.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛДАРЫ

«2009 чылда Тыва Республиканың эң эки херээженнер организациязы» конкурстуң түңнелдерин үндүрер талазы-биле республиканың конкурс комиссиязының дугайында дүрүмнү болгаш республика комиссиязының составын бадылаарының дугайында

2008 чылдың декабрь 12 №736 Кызыл хоорай

Ниитилелге херээжен кижиниң эрге-байдалын бедидерин, республиканың политиктиг, экономиктиг, социал болгаш культура амыдыралынга оларның ролюн деткиир база ол ышкаш социал берге айтырыгларга, херээжен кижиниң байдалынга, Тыва Республикага херээженнер шимчээшкинин хөгжүдеринге ниитилелдиң кичээнгейин калбаа-биле хаара тудар сорулга-биле Тыва Республиканың Чазааның **доктаадыры болза:**

1. Мында капсырган:

«2009 чылда Тыва Республиканың эң эки херээженнер организациязы» республика конкурузунуң дугайында дүрүмнү;

«2009 чылда Тыва Республиканың эң эки херээженнер организациязы» республика конкурузунуң түңнелдерин үндүрер талазы-биле конкурс комиссиязының составын бадылаар.

2. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарынга парлаар.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының бирги оралакчызы Ш.ИРГИТ.

Тыва Республиканың Чазааның 2008 чылдың декабрь 12-де №736 доктаалы-биле бадылаан

«2009 чылда Тыва Республиканың эң эки херээженнер организациязы» республика конкурузунуң дугайында

ДҮРҮМ

I. Ниити чүүлдер

Ниитилелге херээжен кижиниң эрге-байдалын бедидерин, республиканың политиктиг, экономиктиг, социал болгаш культура амыдыралынга оларның ролюн деткиир база ол ышкаш социал берге айтырыгларга, херээжен кижиниң байдалынга, Тыва Республикага херээженнер шимчээшкинин хөгжүдеринге ниитилелдиң кичээнгейин калбаа-биле хаара тудар сорулга-биле «2009 чылда Тыва Республиканың эң эки херээженнер организациязы» республика конкурузун (моон ыңай – республика конкурузу дээн) эрттирип турар. Оон аңгыда республика конкурузунуң кызыгаарында дараазында номинацияларга конкурстуг шилилгелерни база чорудар:

«Чурттакчы чон-биле ажылды эң эки организастааны»;

«Аныяктар-биле ажылды эң эки организастааны»;

«Ондактыг бөлүктүң» өг-бүлелери-биле ажылды эң эки организастааны».

Бо Дүрүм республика конкурузунуң сорулгаларын, кылып чорудар ажылдарын болгаш киржикчилерин, материалдарны бээриниң болгаш оларны көөрүнүң чурумун, республика конкурузун эрттирер талазы-биле хемчеглерни акшаландырар чурумун тодарадып турар.

2. Республика конкурузунуң сорулгалары болгаш кылып чорудар ажылдары

2.1. Республика конкурузунуң сорулгазы болза ниитилелге херээжен кижиниң эрге-байдалын бедидерин, республиканың политиктиг, экономиктиг, социал болгаш культура амыдыралынга оларның ролюн деткиири база ол ышкаш социал берге айтырыгларга, херээжен кижиниң байдалынга, Тыва Республикага херээженнер шимчээшкинин хөгжүдеринге ниитилелдиң кичээнгейин калбаа-биле хаара тудары боop турар.

2.2. Республика конкурузунуң кылып чорудар ажылдары:

- ниитилелдиң амыдыралынга херээжен кижиниң ролюн бедидери;
- өг-бүле чаңчылдарын камгалап арттырары болгаш оларны хөгжүдери;
- херээженнер организацияларының, күүсекчи эрге-чагырга органнарының болгаш өске-даа хөй-ниити орагнизацияларының аразында кады ажылдажылганы калбартыры болур.

3. Республика конкурузунуң киржикчилери

Амгы үеде ажылдап турар-даа, катап тургустунган-даа херээженнерниң хөй-ниити организациялары (хоойлу-биле доктааткан чурум езугаар бүрүткеттинген база бюджет азы агар саннарлыг) база ол ышкаш Тыва Республиканың муниципалдыг тургузугларының херээженнерниң хөй-ниити каттыжыышкыннары (агитквартиралар, херээженнер чөвүлелдери, арбаннар болгаш өске-даа) республика конкурузунуң киржикчилери боop болур.

4. Республика конкурузунга киржиринге материалдарны киирер чуруму

4.1. Республика конкурузунга киржиринге организациялар 2009 чылдың февраль 5-ке чедир составын Тыва Республиканың Чазааның доктаалы-биле бадылаар конкурс комиссиязынга эргежок чугула документилерни долу хемчээлдиг (саазын болгаш электроннуг хевирге) дараазында адреске киирер: 667000, Тыва Республика, Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, б.43, тел.: 3-84-44.

4.2. Конкурс документациязынга:

- республика конкурузунга киржириниң чагыы турар. Муниципалдыг тургузугларның хөй-ниити организациялары (агитквартиралар, херээженнер чөвүлелдери, арбаннар болгаш өске-даа) республика конкурузунче чоруткан кожууннуң, хоорайның чагыргаларындан шынзыдылгаларны киирер;
- суурда, хоорайда азы кожуунда херээженнерниң социал байдалының дугайында, отчеттуг үеде организацияның ажыл-чорудулгазының дугайында, чедип алган чедиишкиннерин айытпышаан, (тургустунган хүнүн, ажыл-чорудулгазының кол-кол угланыышкыннарын, херээженнер организациязының кежигүннериниң санын айтыр, херээженнер шимчээшкининиң эң идепкейлиг кежигүннерин, ук угланыышкында оларның ажыл-чорудулгазының түңнелдерин демдеглээр, ажылдарының хевирин тайылбырлаар) информация-аналитиктиг материалдар турар – одуруглар аразы 1,5 мм парлаан, А4 форматтың 2 арындан хөй эвес болур;
- дараазындагы чылда ажылының планы;
- ажылында ажыглап турар методикаларын реферат кылдыр бижиир (ооң иштинде чаартылгаларны) - одуруглар аразы 1,5 мм парлаан, А4 форматтың 2 арындан хөй эвес болур.

4.3. Республика конкурузунуң киржикчилери оларның ажылын тайылбырлап турар видео-, фото болгаш өске-даа материалдарны киирер эргелиг.

4.4. Киирген материалдарны баш удур көргениниң соонда, конкурс комиссиязы республика конкурузунуң киржикчилериниң конкурс материалдары-биле таныштырар ай-хүнүн (2009 чылдың февраль 15-тен орайтадыр эвес) доктаадыр.

Таныштырылга материалын көргүзеринге республика конкурузунуң киржикчи бүрүзүнге 15-тен хөй эвес минутаны бээр.

Конкурс материалдарын тайылбырлаарын чорудар ай-хүнүн болгаш черин конкурс комиссиязының харыысалгалыг секретары республика конкурузунуң киржикчилеринге 2009 чылдың февраль 20-ден орайтатпайн, бижимел хевирлиг азы телефонограмма тавары штыр дыңнадыр.

5. Республика конкурузунуң тиилекчилерин шаңнаары

5.1. Республика конкурузунуң түңнелдерин конкурс комиссиязы 2009 чылдың март 1-ге чедир хуусаада үндүрер. Республика конкурузунуң тиилекчилерин конкурс комиссиязының хөйнүң бадылаашкыны-биле хүлээп алган шиитпири-биле тодарадыр. Республика конкурузунуң түңнелдерин үндүрер талазы-биле конкурс комиссиязының хуралын, бир эвес аңаа комиссияның кежигүннериниң чартыындан эвээш эвези турда күштүг болур.

5.2. Республика конкурузунуң тиилекчилерин дараазындагы чылдың март 8-тен орайтатпайн шаңнаар. Республика конкурузунуң тиилекчилеринге 1, 2 болгаш 3 черлерни болгаш акша шаңналдарын тыпсыр.

Шаңналдыг черлер бүрүзүнге тиилекчилерниң акша шаңналын дараазында хемчээлге доктаадыр:

1-ги чер алганы дээш – 80000 рубль-биле;

2-ги черни алганы дээш – 60000 рубль-биле;

3-кү черни алганы дээш – 40000 рубль-биле шаңнадыр.

Чаңгыс шаңналдыг чер дээш ийи тиилекчи тодараттынган таварылгада, акша шаңналының хемчээлин тиилекчилерниң аразында деңге үлеп бээр.

5.3. Республика конкурузунуң түңнелдери-биле дараазында номинацияларга тиилекчилерни тодарадыр:

«Чурттакчы чон-биле ажылды эң эки организастааны»;

«Аныяктар-биле ажылды эң эки организастааны»;

«Ондактыг бөлүктүң» өг-бүлелери-биле ажылды эң эки организастааны».

Номинациялар талазы-биле республика конкурузунуң тиилекчилеринге Россияның Херээженнер эвилелиниң Тывада республиканың хөй-ниити каттыжыышкынының бижиктерин, тураскаал белектерни, шаңналдарны болгаш дараазында хемчээлдиг акша шаңналдарын тыпсыр:

«Чурттакчы чон-биле ажылды эң эки организастааны» номинацияга – 10000 рубль-биле;

«Аныяктар-биле ажылды эң эки организастааны» номинацияга – 10000 рубль-биле;

«Ондактыг бөлүктүң» өг-бүлелери-биле ажылды эң эки организастааны» номинацияга - 15000 рубль-биле шаңнаар.

Өске чарыгдалдар – 15000 рубль.

5.4. Республика конкурузун эрттирери-биле холбашкан хемчеглерниң акшаландырыышкынын республика бюджединиң акша-хөреңгилериниң күсели-биле боттандырар.

Тыва Республиканың Чазааның 2008 чылдың декабрь 12-де №736 доктаалы-биле бадылаан

«2009 чылда Тыва Республиканың эң эки херээженнер организациязы» республика конкурузунуң түңнелдерин үндүрер талазы-биле конкурс комиссиязының СОСТАВЫ

А.П. Дамба-Хуурак — Тыва Республиканың Чазааның Даргазының оралакчызы, даргазы;

Н.П. Герман —Тыва Республиканың Культура болгаш информация политиказының яамызының сайыдының бирги оралакчызы, даргазының оралакчызы;

Р.Б. Күжүгет —Тыва Республиканың Херээженнер эвилелиниң даргазы, даргазының оралакчызы (чөпшээрешкени-биле);

А.Д. Донгак —Тыва Республиканың Күш-ажыл болгаш социал политика яамызының өг-бүле, уруглар болгаш дүрген социал дуза албанының килдис начальниги, харыысалгалыг секретары;

В.С. Куулар —Тыва Республиканың Чазааның Аппарадының мурнады хөгжүдер национал төлевилелдер боттандырар талазы-биле эргелелиниң килдис начальниги;

О.Д. Куулар —Тыва Республиканың күш-ажыл болгаш социал политика сайыдының оралакчызы;

У.А. Кюрю — Тыва Республиканың Чурттакчы чонну ажылга хаара тудар күрүне албанының агентилелиниң директорунуң оралакчызы;

А.Д. Ондар — Бүгү-россияның инвалидтер ниитилелиниң Девискээрде салбырының даргазы (чөпшээрешкени-биле);

У.С. Ондар —Тыва Республиканың өөредилге, эртем болгаш аныяктар политиказының сайыдының оралакчызы;

С.М. Ооржак —Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының Социал политика талазы-биле комитединиң даргазы (чөпшээрешкени-биле);

Ч.Т. Очур-оол — Тыва Республиканың Хамааты байдал актыларының бүрүткел эргелелиниң начальнигиниң оралакчызы;

З.Н.Сат —Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының Социал политика болгаш кадык камгалал талазы-биле комитединиң даргазы (чөпшээрешкени-биле).

Тыва Республиканың девискээринге муниципалдыг нормативтиг хоойлу-дүрүм актыларының бүрүткээшкинин чорударының талазы-биле ажылды организастаарының дугайында

2008 чылдың декабрь 24-те №775 Кызыл хоорай

«Россия Федерациязының субъектилериниң күрүне эрге-чагыргазының хоойлужудулга (төлээлекчи) болгаш күүсекчи органнарын организастаарының ниити принциптериниң дугайында» федералдыг хоойлуга болгаш «Россия Федерациязынга тус чер бот-башкарылгазын организастаарының ниити принциптериниң дугайында» федералдыг хоойлуга, Тыва Республиканың «Тыва Республикага муниципалдыг нормативтиг хоойлу-дүрүм актыларын бүрүткээриниң дугайында» Хоойлузунга дүүштүр Тыва Республиканың Чазааның **доктаадыры болза:**

1. Тыва Республиканың муниципалдыг нормативтиг хоойлу-дүрүм актыларының бүрүткээшкинин чорударының кошкан чурумун бадылаар.

2. Ажылынга бо Чурумну өөренип көөрүн болгаш ажыглаарын Тыва Республиканың муниципалдыг тургузугларының тус чер бот-башкарылга органнарынга сүмелээр.

3. Бо доктаалды «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарга парлаар.

4. Бо доктаал 2009 чылдың январь 1-ден эгелеп күштүг болур.

5. Бо доктаалдың күүселдезиниң контролюн Тыва Республиканың Чазааның Даргазының оралакчызының хүлээлгезин күүседип турар А.М.Монгалга дагзыр.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының бирги оралакчызы Ш.ИРГИТ.

Тыва Республиканың Чазааның 2008 чылдың декабрь 24-те №775 доктаалы-биле бадылаан

Тыва Республиканың муниципалдыг нормативтиг хоойлу-дүрүм актыларының бүрүткээшкинин чорударының ЧУРУМУ

I. Ниити чүүлдер

1. Тыва Республиканың муниципалдыг нормативтиг хоойлу-дүрүм актыларының бүрүткээшкинин чорударының чурумун (моон ыңай – бүрүткелин) Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагыргазының төлээлээни орган муниципалдыг нормативтиг хоойлу-дүрүм актыларын бүрүткээриниң талазы-биле (моон ынай – бүрүткел) ажылдарны организастаарда ажыглаар сорулга-биле ажылдап кылган.

2. Бүрүткээшкинни Россия Федерациязының Конституциязының, федералдыг хоойлуларның, Тыва Республиканың Конституциязының, Тыва Республиканың хоойлуларының кол чоруун, муниципалдыг нормативтиг хоойлу-дүрүм актыларының учедун болгаш системажыдылгазын, хамаатыларның шын медээни алыр конститусчу эрге-ажыктарын боттандырар болгаш күрүне эрге-чагырга органнарының, тус чер бот-башкарылгазының органнарының, албандужаалдыг кижилерниң болгаш организацияларның муниципалдыг нормативтиг хоойлу-дүрүм актыларының дугайында медээни алырынга байдалдарны тургузарын хандырар сорулга-биле чорудар.

3. Бүрүткелди 1999 чылдың октябрь 6-да № 184-ФХ «Россия Федерациязының субъектилериниң күрүне эрге-чагыргазының хоойлужудулга (төлээлекчи) болгаш күүсекчи органнарын организастаарының ниити принциптериниң дугайында» федералдыг хоойлуга, 2003 чылдың октябрь 6-да № 131-ФХ «Россия Федерациязынга тус чер бот-башкарылгазын организастаарының ниити принциптериниң дугайында» федералдыг хоойлуга, Россия Федерациязының Чазааның 2008 чылдың сентябрь 10-да № 657 «Муниципалдыг нормативтиг хоойлу-дүрүм актыларының федералдыг бүрүткелин чорударының дугайында» доктаалынга, 2008 чылдың июль 7-де № 683 УХ-2 «Тыва Республикага муниципалдыг нормативтиг хоойлу-дүрүм актыларын бүрүткээриниң дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга дүүштүр чорудар.

II. Бүрүткелди чорударын боттандырар төлээлеткен орган

1. Бүрүткелди Тыва Республиканың Чазааның бүрүн эрге берип төлээлеткени Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагыргазының органы чорудар.

Муниципалдыг нормативтиг хоойлу-дүрүм актыларының хыналдазын чорудары эргежок чугула апарган таварылгада, Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнары доктааткан чурум езугаар хаара туттунган боop болур.

III. Күрүне бүрүткелин чорударының хуусаазы

5. 2008 чылдың июль 7-де № 683 УХ-2 «Тыва Республикага муниципалдыг нормативтиг хоойлу-дүрүм актыларын бүрүткээ-

риниң дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга дүүштүр муниципалдыг нормативтиг хоойлу-дүрүм актыларын бүрүткээриниң дугайында шиитпирни документилерни дужааган хүнден бээр 30 хонук дургузунда хүлээп алыр.

IV. Бүрүткелди чорударының талазы-биле ажылды организастаары

6. Бүрүткел муниципалдыг нормативтиг хоойлу-дүрүм актыларының Россия Федерациязының Конституциязының болгаш федералдыг хоойлужудулганың, Тыва Республиканың Конституциязының, Тыва Республиканың хоойлужудулгазының негелделеринге дүүшкээниң хыналдазын; 2003 чылдың октябрь 6-да № 131-ФХ «Россия Федерациязынга тус чер бот-башкарылгазын организастаарының ниити принциптериниң дугайында» федералдыг хоойлузунуң доктаатканы муниципалдыг нормативтиг хоойлу-дүрүм актыларын хүлээп алырының чурумун сагып турарының хыналдазын; муниципалдыг нормативтиг хоойлу-дүрүм актызының бүрүткээн дугаарын тыпсырын; бүрүткелче чогуур медээлерни (бижилгени) киирерин бодунга көрүп турар.

V. Муниципалдыг нормативтиг хоойлу-дүрүм актызын көөр кылдыр хүлээп алыры

7. Муниципалдыг районнуң составынче кирип турар суурларның муниципалдыг нормативтиг хоойлу-дүрүм актыларын база муниципалдыг районнуң муниципалдыг нормативтиг хоойлу-дүрүм актыларын муниципалдыг районнуң баштыңы төлээлеткен органга ай бүрүзү төнген санында, беш ажылчын хонуктуң иштинде киирер.

8. Хоорай округтарының муниципалдыг нормативтиг хоойлу-дүрүм актыларын хоорай округунуң баштыңы төлээлеткен органга ай бүрүзү төнген санында, беш ажылчын хонуктуң иштинде киирер.

9. Муниципалдыг тургузугнуң уставын (уставче өскерилгелер киирериниң дугайында муниципалдыг нормативтиг хоойлу-дүрүм актызын) бүрүткээшкинче (даңзыже) киирерде бүрүн эрге берген органче дараазында документилерни киирер:

1) «Муниципалдыг тургузугларның уставтарынга күрүне бүрүткелиниң дугайында» федералдыг хоойлуга дүүштүр күрүне бүрүткелин эрткен уставтың (уставче өскерилгелер киирериниң дугайында муниципалдыг нормативтиг хоойлу-дүрүм актызының) шынзыдып бадыткаан хоолгазын;

2) уставты (уставче өскерилгелер киирериниң дугайында муниципалдыг нормативтиг хоойлу-дүрүм актызын) хүлээп алырының дугайында тус чер бот-башкарылгазының төлээлекчилер органының шиитпириниң шынзыдып бадыткаан хоолгазын;

3) тус чер бот-башкарылгазының уставты (уставче өскерилгелер киирериниң дугайында муниципалдыг нормативтиг хоойлу-дүрүм актызын) хүлээп алган хуралының протоколунуң шынзыдып бадыткаан хоолгазын;

4) уставка күрүне бүрүткелиниң дугайында херечилелдиң шынзыдып бадыткаан хоолгазын;

5) уставтың дөзүнүң база уставты (уставче өскерилгелер киирериниң дугайында муниципалдыг нормативтиг хоойлу-дүрүм актызын) албан езузу-биле парлаанының (чонга чарлаанының) дугайында, уставты (уставче өскерилгелер киирериниң дугайында муниципалдыг нормативтиг хоойлу-дүрүм актызын) парлаан албан езузунуң үндүрүлгезиниң дугайында медээни киирер.

10. Тус черниң референдумунга хүлээп алган нормативтиг хоойлу-дүрүм актызын даңзыже киирерде, төлээлеткен орган дараазында документилерни киирер:

1) тус черниң референдумунга хүлээп алган нормативтиг хоойлу-дүрүм актызының шынзыдып бадыткаан хоолгазын;

2) тус чер референдумун томуйлаарының дугайында тус чер бот-башкарылгазының төлээлекчилер органының шиитпириниң шынзыдып бадыткаан хоолгазын;

3) тус чер референдумунга бадылаашкыннарның түңнелдериниң дугайында протоколдуң шынзыдып бадыткаан хоолгазын;

4) тус чер референдумунга бадылаашкынның түңнелдериниң база тус чер референдумунга хүлээп алган нормативтиг хоойлу-дүрүм актызының дөзүнүң болгаш албан езузу-биле парлаанының (чонга чарлааның) хүнүнүң, тус чер референдумунга хүлээп алган нормативтиг хоойлу-дүрүм актызын парлаан албан езунуң үндүрүлгезиниң дугайында медээлер.

11. Нормативтиг хоойлу-дүрүм актызын даңзыже киирерде, бүрүн эрге алган органче дараазында документилерни киирер:

1) муниципалдыг нормативтиг хоойлу-дүрүм актызының шынзыдып бадыткаан хоолгазы;

2) тус чер бот-башкарылгазының коллегиалдыг органының хуралының шынзыдып бадыткаан хоолгазы (бир эвес муниципалдыг нормативтиг хоойлу-дүрүм актызы тус чер бот-башкарылгазының коллегиалдыг органынга хүлээп алдынган болза);

3) муниципалдыг нормативтиг хоойлу-дүрүм актызының дөзүнүң болгаш албан езузу-биле парлаанының (чонга чарлаанының) хүнүнүң дугайында медээлер, муниципалдыг нормативтиг хоойлу-дүрүм актызын парлаан албан езузунуң үндүрүлгези (бир эвес бүрүн эрге алган органга муниципалдыг нормативтиг хоойлу-дүрүм актыны берип турар хүнде муниципалдыг нормативтиг хоойлу-дүрүм акт албан езузу-биле парлаттынган (чонга чарлаттынган) болза.

12. Тус чер референдумунга хүлээп алган уставтың (уставка өскерилге киирериниң дугайында муниципалдыг нормативтиг хоойлу-дүрүм актызының) хоолгазы, нормативтиг хоойлу-дүрүм актызының хоолгазы тус чер бот-башкарылгазының төлээлекчилер органының таңмазы болгаш тус чер бот-башкарылгазының төлээлекчилер органының даргазының ат салган холунуң үжүү-биле шынзыдып бадыткаттынган турар ужурлуг.

Муниципалдыг нормативтиг хоойлу-дүрүм актылары муниципалдыг нормативтиг хоойлу-дүрүм актызын хүлээп алган тус чер бот-башкарылгазының органының азы муниципалдыг нормативтиг хоойлу-дүрүм актызын үндүрген тус чер бот-башкарылгазының албан-дужаалдыг кижизиниң таңмазы-биле, муниципалдыг нормативтиг хоойлу-дүрүм актызын хүлээп алган тус чер бот-башкарылгазының органының удуртукчузунуң азы муниципалдыг нормативтиг хоойлу-дүрүм актызын үндүрген тус чер бот-башкарылгазының албан-дужаалдыг кижизиниң ат салган хол үжүү-биле шынзыдып бадыткаттынган турар ужурлуг, а ол ышкаш муниципалдыг нормативтиг хоойлу-дүрүм актызын хүлээп алган тус чер бот-башкарылгазының органының удуртукчузунуң азы муниципалдыг нормативтиг хоойлу-дүрүм актызын үндүрген тус чер бот-башкарылгазының албан-дужаалдыг кижизиниң «Муниципалдыг хоойлу-дүрүм актызы нормативтиг күштүг болур» дээн бижиктиг болур.

Хемчээли капсырылгазы-биле бир ама саазындан ажып турар муниципалдыг нормативтиг хоойлу-дүрүм актызының хоолгазы капсырылгалары-биле чыпшыр даараттынган болгаш дугаарлаттынган турар ужурлуг. Муниципалдыг нормативтиг хоойлу-дүрүм актызының ындыг хоолгазының шынзылгалыг бадыткалын сөөлгү арынның артыкы талазынга кылыр.

13. Төлээлеткен органче бо Чурумнуң 9-11-ги пунктуларында айыттынган документилер-биле кады муниципалдыг районнуң (хоорай округунуң) девискээринге хүлээп алдынган муниципалдыг нормативтиг хоойлу-дүрүм актыларының ниити санын, муниципалдыг нормативтиг хоойлу-дүрүм актыларының реквизиттерин (хевирин, адын, хүлээп алган (үндүрген) хүнүн болгаш дугаарын), кошкан документилерниң ниити санын айытпышаан, муниципалдыг районнуң (хоорай округунуң) баштыңының холунуң үжүүн салган үдекчи чагааны, а ол ышкаш:

муниципалдыг районнуң баштыңы – муниципалдыг районнуң составынче кирип турар суурларның муниципалдыг нормативтиг хоойлу-дүрүм актыларының база муниципалдыг районнуң муниципалдыг нормативтиг хоойлу-дүрүм актыларының ниити даңзызын;

хоорай округунуң баштыңы – хоорай округунуң муниципалдыг районнуң муниципалдыг нормативтиг хоойлу-дүрүм актыларының ниити даңзызын чорудар.

14. Документилерниң сөзүглелин бүрүткелге үш экземплярга, а ол ышкаш магниттиг эдилекчиге (дискетке, CD-R, флэш-чыыкчыга) бээр болгаш чөпшээрел чок көөр болгаш өскертир чоруктардан камгалаттынган турар ужурлуг.

15. Муниципалдыг нормативтиг хоойлу-дүрүм актызының ийиги экземплярының сөөлгү арнынга документини хүлээп алганының дугайында штампыны салыр.

16. Төлээлеткен органче кирип турар документилерни корреспонденцияның учет журналынга ниити байдалга бүрүткээр болгаш ону алганындан бээр 2 хонук иштинде төлээлеткен органның удуртукчузунга ону көөрү болгаш бүрүткээриниң дугайында шиитпир хүлээп алыры-биле дамчыдар.

17. Уштуп каапкан азы күш чок болдурган муниципалдыг нормативтиг хоойлу-дүрүм актыларынга бүрүткээшкин чорутпас.

18. Бир эвес карталар, схемалар, таблицалар кирип турар болза, оларны муниципалдыг нормативтиг хоойлу-дүрүм актыга капсырылгалар хевирлиг кылдыр долдурар ужурлуг, а муниципалдыг нормативтиг хоойлу-дүрүм актызының чогуур пунктулары ол капсырылгаларже айтырыглыг кылдыр кирер ужурлуг.

19. Даңзыже киирери-биле долу эвес комплектилиг документилерни, шынзыдып бадыткаваан, болур-чогууру-биле шынзыдып бадыткаваан документилерни берген таварылгада, а ол ышкаш бо Чурумнуң өскедаа негелделерин хажыдып берип турар муниципалдыг нормативтиг хоойлу-дүрүм актызынга бүрүткээшкин кылбас.

Төлээлеткен орган Даңзыже киирери-биле алган документилерни муниципалдыг районнуң (хоорай округунуң) баштыңынга оларны дагын берип турарының чылдагаанын болгаш сагындырыгларны эдериниң хуусаазын айтып тургаш, дедир эгидер.

Төлээлеткен орган чагыг киирикчизинге муниципалдыг нормативтиг хоойлу-дүрүм актызын көрбейн арттырып турарының дугайында ооң чылдагаанын айтып тургаш бижимел хевирге 15 хонуктуң дургузунда дыңнадыр болгаш муниципалдыг тургузугга муниципалдыг нормативтиг хоойлу-дүрүм актыны болгаш аңаа кошкан документилерни дедир эгидер.

20. Муниципалдыг нормативтиг хоойлу-дүрүм актызын дедир эгидериниң дугайында шиитпирни бүрүткээшкинге муниципалдыг нормативтиг хоойлу-дүрүм актызын бээриниң доктааткан чурумун сагывайн бергенин айыткан түңнел хевирлиг кылдыр долдурар болгаш муниципалдыг нормативтиг хоойлу-дүрүм актызын бүрүткээшкинге берген муниципалдыг тургузугже чорудар.

21. Бо Чурумга дүүштүр ажылдап кылдынган муниципалдыг нормативтиг хоойлу-дүрүм актызын 10 хонук хуусаа иштинде бүрүткээшкинге бээр.

VI. Бүрүткээниниң дугайында шиитпирни белеткээри

22. Төлээлеткен органга муниципалдыг нормативтиг хоойлу-дүрүм актыларының бүрүткээшкининиң чорудулгазы дээш харыысалгалыг болур күрүне албан-хаакчыларын томуйлаар.

23. Төлээлеткен орган муниципалдыг нормативтиг хоойлу-дүрүм актыларынга түңнелдерни белеткээр болгаш бүрүткээниниң дугайында дужаалды үндүрер.

24. Түңнел дараазында чүүлдерлиг болур:

муниципалдыг нормативтиг хоойлу-дүрүм актызын хүлээп алган тус чер бот-башкарылгазының органының бүрүн эргелериниң демдээ;

муниципалдыг нормативтиг хоойлу-дүрүм актызының Россия Федерациязының Конституциязынга, федералдыг хоойлуларга, Тыва Республиканың Конституциязынга, республика хоойлужудулгазынга дүүшкээ;

өске муниципалдыг тургузугларның хоойлу езугаар эрге-ажыктарын сагып турары;

муниципалдыг нормативтиг хоойлу-дүрүм актызын бүрүткеп болурунуң дугайында түңнел.

Төлээлеткен органның түңнелинге төлээлеткен органның удуртукчузу, бир болза ону солуп турар кижи ат салыр.

25. Түңнелге үндезилеп, дужаал үндүрер.

Дужаал дараазында чүүлдерлиг болур:

муниципалдыг нормативтиг хоойлу-дүрүм актызының (өскерилгелерлиг актыны хынап турар таварылгада, өскерилгелер кирип турар бүгү актыларның реквизиттерин айтыр) реквизиттери;

бо адырга нормативтиг таарыштырылганың байдалы (актының дүүшкээн көрүп турган федералдыг болгаш регионалдыг хоойлужудулганың актыларының даңзызы), хөй-ниити харылзааларын таарыштырарынга актының чугулазы болгаш күштүү;

муниципалдыг нормативтиг хоойлу-дүрүм актызының Россия Федерациязының Конституциязынга, федералдыг хоойлуларга, Тыва Республиканың Конституциязынга, республика хоойлужудулгазынга дүүшкээ;

муниципалдыг нормативтиг хоойлу-дүрүм актызын даңзыже киирип болурунуң дугайында түңнел.

Төлээлеткен органның дужаалынга төлээлеткен органның удуртукчузу, бир болза ону солуп турар кижи ат салыр.

26. Муниципалдыг нормативтиг хоойлу-дүрүм актызының кайы-даа экземплярларының бирги арыннарынга штампыны салыр.

27. Муниципалдыг нормативтиг хоойлу-дүрүм актызының сөөлгү арнынга төлээлеткен органның удуртукчузунуң холунуң үжүү болгаш таңмазы-биле быжыглаттынган, дугаарлаттынган болгаш чыпшыр даараан арыннарның санының дугайында демдекти салыр.

28. Муниципалдыг нормативтиг хоойлу-дүрүм актыларын оларны бүрүткээниниң дугайында шиитпирни хүлээп алган, бүрүткээшкин дугаарын тывыскан болгаш даңзыже киирген үезинден эгелеп бүрүткээн деп санаар. Бүрүткээшкинни муниципалдыг нормативтиг хоойлу-дүрүм актының бирги (титулдуг) арнынга база муниципалдыг нормативтиг хоойлу-дүрүм актының оригиналынга баскан бүрүткээшкин штампызы болгаш таңмазы-биле шынзыдар.

29. Бүрүткээшкинниң штампызы болгаш таңмазы-биле шынзыттынган муниципалдыг нормативтиг хоойлу-дүрүм актызы читкен таварылгада, муниципалдыг тургузугнуң баштыңының билдириишкини-биле ооң хоолгазын тыпсып болур.

Дилегни (билдириишкинни) хүлээп алган үезинден бээр бир ай хуусаа иштинде хоолганы тыпсыр.

30. Бүрүткээшкин соонда төлээлеткен органга документилерниң бир экземпляры кадагалалга артар болгаш бүрүткеттинген муниципалдыг нормативтиг хоойлу-дүрүм актыларының архив фондузу тургустунар. Өскерилге киирген, түр үеде соксаткан болгаш күш чок болу берген муниципалдыг нормативтиг хоойлу-дүрүм актыларын ол-ла херектерге кожар.

VII. Бүрүткелге ойталаарынга белеткел

31. Муниципалдыг нормативтиг хоойлу-дүрүм актызы Россия Федерациязының Конституциязының чүүлдеринге, федералдыг хоойлужудулгага, Тыва Республиканың Конституциязынга, Тыва Республиканың хоойлужудулгазынга карышкактыг болган таварылгада, бүрүткелге ойталаарының дугайында барымдаалыг түңнелди бижиир.

32. Бүрүткелге ойталаарының дугайында түңнелди муниципалдыг тургузугнуң баштыңынче шиитпирни хүлээп алган соонда, беш хонук хуусаада чорудар.

33. Актының нормаларын тайылбырлап бижип тургаш, муниципалдыг нормативтиг хоойлу-дүрүм актының федералдыг болгаш республика хоойлужудулгазынга карышкактыг чүүлдерин (адаккы пунктуну, пунктуну, абзацты, чүүлдүң кезээн, чүүлдү, кезекти) айтыр.

34. Муниципалдыг нормативтиг хоойлу-дүрүм актыларны Россия Федерациязының Конституциязынга, федералдыг хоойлужудулгага, Тыва Республиканың Конституциязынга, Тыва Республиканың хоойлужудулгазынга удурланышкак деп санаар, бир эвес:

— Россия Федерациязының Конституциязынга, федералдыг хоойлужудулгага, Тыва Республиканың Конституциязынга, Тыва Республиканың хоойлужудулгазынга дорт удурланышкак чүүлдер;

— Россия Федерациязының Конституциязынга, федералдыг хоойлужудулгага, Тыва Республиканың Конституциязынга, Тыва Республиканың хоойлужудулгазынга дүүштүр муниципалдыг нормативтиг хоойлу-дүрүм актызы-биле таарыштырып болбас айтырыглар таарыштырып турар чүүлдер;

— муниципалдыг тургузугнуң чурттакчы чоннуң дорт үзел-бодал илередиишкининиң аргазы-биле хүлээп алган шиитпирлеринге удурланышкак чүүлдер бар болза.

35. Муниципалдыг нормативтиг хоойлу-дүрүм актыларын хүлээп алырының чурумунга хамаарыштыр доктааттынган негелделерни хажыткан деп дараазында чүүлдерни кылганда, санаар:

— муниципалдыг нормативтиг хоойлу-дүрүм актызын ындыг акт хүлээп албас тус чер бот-башкарылгазының органы хүлээп алганда;

— муниципалдыг нормативтиг хоойлу-дүрүм актызын тус чер бот-башкарылгазының төлээлекчилер органы азы хамаатылар хуралы күштүг кылдыр санадыр үннер чокта хүлээп алганда;

— хамаатыларның муниципалдыг нормативтиг хоойлу-дүрүм актызын ажылдап кылырынга киржилгезин хоойлу-биле магадылаан эргелерин үреп, чурттакчыларның үзел-бодалы чокка муниципалдыг нормативтиг хоойлу-дүрүм актызын хүлээп алганда;

— муниципалдыг нормативтиг хоойлу-дүрүм актызының төлевилелиниң талазы-биле бадылаашкын үезинде тус чер бот-башкарылгазының төлээлекчилер органының регламентизин, бир болза депутаттарның азы хамаатыларның үзел-бодалын илередир арга бербээн хамаатылар хуралын эрттирериниң чурумун хажытканда.

36. Муниципалдыг нормативтиг хоойлу-дүрүм актызын бүрүткээринден ойталаашкынны азы ону бүрүткээр хуусаага хажыдыышкынны хамаатылар болгаш тус чер бот-башкарылгазының органнары чогуур күштүг хоойлужудулгага дүүштүр хомудап болур.

«2009 ЧЫЛДЫҢ ТЫВА ДЫЛ, ЧОГААЛ БАШКЫЗЫ» деп конкурс дугайында чугаалажылы

Орус дылдың улуг эртемдени, сураглыг словарьның автору Владимир Дальдың мындыг цитатазы бар: «Национальность определяется языком гораздо больше, чем генами». Ол ыдыктыг сөстерни тыва нацияга, бистиң төрээн тыва дылывыска хамаарыштыр алыр болза, бис, тывалар, төрээн тыва дылывыс бар болза, тывалар болуп артып калыр бис, а бир эвес бистиң ажы-төлүвүс, оларның ажы-төлү төрээн дылын уттуп, национал дылывыс чидер болза, тыва нация, чон чиде бээр... .

2009 чылда Россияның Өөредилге яамызының айтыышкыны-биле чаңчыл езугаар эртер «Чылдың башкызы» деп республика конкурузунга төрээн дыл болгаш чогаал башкыларының конкурузун аңгы кылдыр эрттирген. Олар өске эртем башкыларының аразынче кирбейн, боттары бот-тускайлаң кичээлдерни 9 дугаар школаның баазазынга эрттиргени база «2009 чылдың башкызы» деп атты тыва дыл, чогаал башкызынга база аңгы тывысканы ооң мурнунда эртип турган конкурстардан ылгалдыг болган.

Конкурстуң жюризи 7 кижи составтыг болган: Тыва школаларны сайзырадыр институттуң директору, п.э.к Г.Д.Сундуй, ооң эртем талазы-биле оралакчызы, п.э.к. А.С. Шаалы база ында эртем ажылдакчызы, ф.э.к А.К.Ойдан-оол, ТывКУ-нуң тыва болгаш ниити дыл эртемнериниң кафедра эргелекчизи, ф.э.к., профессор М.В. Бавуу-Сюрюн, ол кафедраның доцентилери, ф.э.к. К.Б.Доржу, Н.Д.Сувандии база тыва фольклор болгаш литература кафедразының эргелекчизи, ф.э.к. Е.Т.Чамзырын олар барык бүдүн неделяның иштинде башкыларның ижин көрүп, кичээлдеринге олуржуп, сайгарып, түңнеп келген.

«Чылдың башкызы» конкурска 10 бирги болгаш дээди категорияның башкылары киришкен: Кызылдың 9 болгаш 15 дугаар школаларындан Чечек Алдын-ооловна Сарыглар, Урана Соскур-ооловна Сырат, Бай-Тайганың Тээлиниң 1 дугаар школазындан Екатерина Мөнмеевна Болат, Барыын-Хемчиктиң Хөнделең школазындан Саида Кысыгбайовна Ооржак, Өвүрнүң Чаа-Суур школазындан Ольга Кара-ооловна Доспан, Чаа-Хөлдүң Булуң-Терек школазындан Нина Түлүшовна Бүрбүжүк, Улуг-Хемниң Шагаан-Арыгның 3 дугаар школазындан Кызыл-Кат Сереңовна Түлүш, Кызыл кожууннуң Элегес-Аксы школазындан Галина Май-ооловна Бүрбүчүк, Каа-Хемниң Бүрен-Аксы школазындан Чечен Эрес-ооловна Балчый, Тожунуң Тоора-Хем школазындан Чаяна Леонидовна Седеней.

Тыва дыл болгаш чогаал башкыларының «Чылдың башкызы» конкурузу 3 чадага эрткен. Баштайгызы башкы бүрүзү бодунуң шилип алганы ажылының дугайында үзел-бодалын илередип, тыва дыл, чогаал башкызы болур ижи-биле таныштырары болган. Бо талазы-биле бодалын илередип тура, башкылар орус, тыва дыл, чогаалды, культураны канчалдыр холбаштырып турарын, бодунуң эртеминиң аайы-биле эрттирип турары факультатив, бөлгүмнери база класстан дашкаар ажылдары-биле таныштырган.

Ийиги чадага 5-5 дыл болгаш чогаал кичээлдери болгулаан. Башкы бүрүзү эрттирген кичээлинге сайгарылганы кылып, ооң чедерчетпес чүүлдерин демдеглевишаан, жюри кежигүннериниң айтырыгларынга харыылаан.

Ч.Л.Седенейниң «Антонимнер» (5 кл.), Ч.А.Сарыгларның «Чаңгыс аймак кежигүннер» (7 кл.) деп дыл кичээлдери база К.С.Түлүштүң Ч.Кууларның «Шораан» деп чогаалынга түңнел кичээли (8 кл.), Ч.Э.Балчыйның Х.Ойдан-оолдуң «Эзир» деп чечен чугаазынга кичээлдери бедик үнелелди алган.

Ыраккы Тожу кожуундан келген Ч.Л.Седенейниң кичээлинде башкы үлегер домактар дамчыштыр антонимнерниң ужур-дузазын билиндирбишааан, кижизидилге ажылын чорудуп база уругларның чугаа сайзырадылгазынче кичээнгейни салган. Номда мергежилгелерни интерактивтиг самбырага база көргүспүшаан, чедимчелиг ажылдатканы уругларны теманы шиңгээдиринге идиг болганы чугаажок.

Ч.А.Сарыгларның кичээлинде тема-биле холбашкан тыва терминнерниң орус дылда очулгазын берип, деңнеп турарын жюри демдеглээн. Башкы тыва болгаш орус улустуң хөгжүм херекселдерин делгеп көргүспүшаан, оларның аттарындан чаңгыс аймак кежигүннерлиг домактарны чогааттыргаш, сайгартканы солун болган. Ук кичээл өөредиглиг диалог хевирлиг эрткен деп, башкы сайгарылга үезинде демдеглээн.

У.С.Сыраттың «Сөстүң дазылы болгаш кожумактары» (5 кл.) деп кичээлинге көргүзүг материалдарын кончуг делгереңгейи-биле ажыглаан. Сөстүң дазылы болгаш төрел сөстерни ыяштың дазылы-биле база бир төрел бөлүктүң уксаа ыяжы-биле деңнеп көргүспүшаан тайылбырлаанындан уруглар теманы эки шиңгээдип алган.

С.К.Ооржактың «Кылыг сөзүнүң чугаага ужур-дузазы» деп темага эрттирген чугаа сайзырадылгазынга кичээлинде (6 кл.) дылдың материалын чогаал сөзүглели-биле ажылдадып тура, тайылбырлап турары эки. С.Сарыг-оолдуң «Час» болгаш Ф.Тютчевтиң «Часкы суглар» деп шүлүктеринде кылыг сөстериниң ажыглалын хайгааратканы солун болган. Улуг, орус шүлүкчү Ф.Тютчевтиң шүлүүн бодунуң эрттирип турары бөлгүмүнүң киржикчизи, өөреникчиниң, очулгазы-биле ажыглаан.

О.К.Доспанның «Чидиг угаан» деп кичээл-оюнунда сөстерниң утказары-биле ажылды чоруткан.

К.С.Түлүш биле Е.М.Болат 8 класска Черлиг-оол Кууларның «Шораан» деп чогаалынга түңнел кичээлди эрттирген. Ийи аңгы класска ийи аңгы башкының эрттиргени чаңгыс темага кичээлдиң эртккенинде ылгалдыг чүүлдер дораан каракка илдиге бээр. Чогаал чаңгыс-даа бол, ийи башкының ийи аңгы көрүжүн хайгаараары солун болду. Кызыл-Кат Сереновна чогаалдың сюжеди-биле ажылды колдадыр алгаш, ооң хөгжүлдезиниң аайы-биле сайгарылганы кылган. Бо башкының кичээлинде сөзүглел сайгарылгазының негелделерин сагып турар деп чүүл дораан көстүп келген. Башкы чогаалда кезектер чурумалы, эң ылаңгыя портрет чурумалының сайгарылгазын кылдырганы эки.

А Екатерина Мөнмеевна «Шораанда» кол маадырның өөреникчилерге ужур-дузалыг болгу дег талаларын чугулалап көрбүшаан, Шорааннын адындан эгелээш, ооң овур-хевириниң кижизидилгелиг ролюн сайгарып көрген. Чогаалда бойдус чурумалында уран-чечен аргаларны сайгартып, ук чурумалдың, персонажтың сагыш-сеткилинге дээштиин онзалап демдеглээн.

Ч.Э.Балчый Х.Ойдан-оолдуң «Эзир» деп чогаалынга даянып алгаш, уругларның дириг амытаннарга хамаарылгазынче, кээргээчел болурунче кол кичээнгейни угландырган. Ыт дугайында үлегер домактар, тывызыктарны кичээлинге хөйү-биле ажыглаан, эң ылаңгыя тывызыктар дамчыштыр теманы уругларга ажыттырган.

Г.М.Бүрбүчүк К-Э.Кудажының «Уйгу чок Улуг-Хем», «Тараа» болгаш «Кызыл-Бөрттүг» деп чогаалдарында ада кижиниң овурхевири деп кичээл-беседаны (11 класс) эрттирген. Башкы ол үш чогаалда 3 аданың ажы-төлүн кижизидеринге ролюн колдадыр сайгарып көрген. Уруглар-биле ооң мурнунда өөренип каапканы чогаалдар дугайында беседалашпышаан, оларда ада кижиниң ролюн онзалап демдеглээн. Бо кичээлге башкы эрги-барлыкчыларның үндүргени «Ачазының оглу» деп кинозундан үзүндүнү уругларга көргүзүп, ында ада кижиниң оглунга чагыының дугайында база чугаалашкан. Кичээлдиң төнчүзүнде амгы үеде ада кижиниң өг-бүлеге ролюнуң дугайында чугааны уруглар-биле чоруткан.

Н.Т.Бүрбүжүк С.Б.Пюрбюнуң «Эргеппей дугайында тоожу» деп чечен чугаазынга аян-чорук кичээлинде (7 кл.) өөреникчилер-биле диалогту колдадыр ажыглаан. Кичээл үлегер домактар-биле адап каан 3 өртээлден тургустунган болгаш ук өртээлдер аайы-биле онаалгаларны уруглар кылган.

Конкурска киришкен кичээлдер дугайында эң кысказы-биле демдеглээрге ындыг.

Эрттирген кичээлдерде эки чүүлдерни демдеглээри чугула: башкылар чаа үениң техниказын (компьютер, проектор, интерактивтиг самбыра) дыка эки шиңгээдип алган. Танывазы класстар-биле эки харылзааны тудуп турар. Тыва болгаш орус дылдар, чогаалды харылзаштырып турар. Тыва, орус культураның капсырлашкак чүүлдерин чамдык таварылгаларда темага дүүштүр таарыштыр ажыглаптар чүүлдер бар.

Конкурстуң түңнелдери үнген: «2009 чылдың эң шыырак тыва дыл, чогаал башкызы» деп атка Кызылдың 9 дугаар школа-гимназиязының башкызы Чечек Алдын-ооловна Сарыглар төлептиг болган. Тожудан келген 2006 чылда ТывКУ-нуң доозукчузу Чаяна Леонидовна Седеней «2009 чылдың эң шыырак аныяк специализи» деп атты чаалап алган Хөнделеңниң башкызы Саида Кысыгбайовна Ооржак — «Шинчилекчи-башкы», Шагаан-Арыгның 1 дугаар школазының башкызы Кызыл-Кат Сереновна Түлүш — «Чогаадыкчы-башкы», Бүрен-Аксының башкызы Чечен Эрес-ооловна Балчый «Уругларга чүрээмни өргүп тур мен» деп аттарга төлептиг болганнар. Национал школалар хөгжүдер институттуң «Кижизидикчи-башкы» деп тускай номинациязын Элегес-Аксының башкызы Галина Май-ооловна Бүрбүчүк чаалап алган.

Мөөрей, конкурс эрткен, башкыларның ижи түңнеттинген. Ам оларның артында кандыг-кандыг айтырыглар чаштып чыдарын көрээлиңер.

Тыва дыл болгаш тыва чогаал башкыларын өске эртемнер башкыларындан аңгылаар деп санал бо чылын бир дугаар үнген болгаш хенертен болганы кичээлдерниң деңнелинден көстүп турар. Бо эртемнерни аңгылапканында эки чүүлдер база бар. Тыва кижи тывалап боданыр болганда, бодунуң бодалдарын төрээн дылынга илередири эптиг, долу, билдингир болгай.

Ындыг турбуже кожууннарын төлээлеп келген башкылар шын шилилге эртпейн барганы көстүп турар. Чурум езугаар алыр болза, кожуунга тиилээн башкы республика мөөрейинге киржир эргени чаалап алыр болгай. Хенертен ындыг янзылыг эртер деп барган мөөрейже таныш-көрүш аайы-биле бе азы күзээн кижини чорудупкан чадавас деп түңнелге жюри кежигүннери келдивис. Чамдык кичээлдерниң деңнели конкурска киириштирер байтык, анаа-даа эрттирери күзенчиг эвес деп чүвени көргүскен. Республика чергелиг эң кол мөөрейже бодунуң кожуунуң, ында 10-10 башкының мурнундан төлээлээри, оларның ат-алдарын тудары амыр эвес-ле болгай.

Кожууннуң өөредилге эргелелинде тыва дыл, чогаал талазы-биле инспектор, методист башкылар, кожууннарның, школаларның методкаттыжыышкыннары, өөредилге болгаш эртем талазы-биле директорнуң оралакчыларының кошкак шилилгези бе азы ол башкылар кандыг-даа сүмелер чокка төлээлеп келген бе? Эвээш башкыларның папкаларында мөөрейге кымнар киржир дугайында кожууннуң өөредилге эргелелиниң мурнундан дужаал бижиктер бар болду.

Дыка хөй кичээлдер, эң ылаңгыя чогаал кичээлдери, темадан оранчок ырак, адырык. Чогаал кичээлдери уругларның хевирлеттинеринге эң чугула рольду ойнаар дээрзи билдингир. Чогаал сөзүглели эстетиктиг, эмоционалдыг дээштиг болур болганда, ооң сайгарылгазы чугула болур. А чамдык башкылар чогаалдың кыска утказын эдерти чугааладыр ийикпе азы чогаалга хамаарылга чок өске чүүлдер-биле чепсегленип турар. Чижээ: маадыры кайы-бир дириг амытан болган болза, сөзүглелде ооң овур-хевиринге доктаавайн, ол амытанның дугайында чугаа-биле кызыгаарланыр болгаш ол зоология кичээли болу бээр. Азы эр, азы херээжен ийикпе азы авазы, ачазы болур маадырның дугайында чогаал болза, эр, кыс кижини кижизидериниң, ада-иениң амыдыралга ролюнуң дугайында беседа эрттирип, олар дугайында ыры ырладып, кино көргүзүп туруп бээрге, класс шагы азы ада-ие хуралынга дөмейлежи бээр. А ном, чогаал сөзүглели ында-ла астыгып чыдып калыр. Ындыг янзылыг тыва чогаал кичээлдерин эрттирерге, уруглар тыва номну номчуксавас апарбайн канчаар.

Чамдыкта класста уругларның хар-назының, программаның негелделерин херекке албайн, артык, нарын чүүлдер киирип турар. Чижээ: ортумак класстарга чогаалчының допчу намдарындан хөй чүүлдерни, уругларга билип алыры нарын эртем ажылдарын киирип турары-биле тема эки ажыттынмайн баар. Ынчангаш чогаалчының биографиязын кайы класска, кайы хире деңнелге өөредири база чугула болганда, ол дугайын методкаттыжыышкын кичээлдеринге база дугуржур ужурлуг. Чогаалчыларның ажыл-чорудулгазынга хамаарышкан библиографияны долдурганында шын эвес чүүлдер хөй. Эртем ажылдары, өөредилге номнары, словарьлар, чогаалчының номнары, солундан материалдарны шуптузун чаңгыс черде чыып каан. М.В.Бавуу-Сюрюн, О.М.Ондарның 2007 чылда үнген «Тыва дыл талазы-биле сургуулдарның эртем-шинчилел ажылдарының тематиказы болгаш үлегерлери» деп ажылында ол-ла бүгүнү тодазы-биле тайылбырлап, көргүзүп каан. Ону ажып көрбээн башкылар база бар болуп артпышаан.

Кандыг-даа эртемниң башкызы бир дугаарында теория талазы-биле шыырак чепсегленир ужурлуг турбуже, ындыг частырыглар эрттириптери эпчок, көскү. Чижээ: проза чогаалының янзыларының аразында ылгалын (тоожу, роман, чечен чугаа) чедир тайылбырлап шыдавас ийикпе азы бодунуң өөредип турар чогаалының жанрын шын эвес айтып турар чүүлдер бо конкурска база илереп келген.

Чамдыкта өөреникчилерге боданыр үе бербейн, дүрген айтырар азы боду хөй чугаалаар, боду харыылаар база түңнээр чүүлдер каракка илдигип келир. Чугаазы билдинмес, дүрген чугаалаар башкылар база бар. Кичээлинге чугаалаар чүүлүн бодунуң сөзү-биле эвес, а саазындан номчуп эрттирген таварылга база турду. Херек черге номчувайн аан, ынчалза-даа лекция-кичээл эвес, школага бүдүн кичээл ындыг янзылыг эртерге, арай-ла таарымча чок.

Чаа чүүл көргүзер дээш, синквейн дээн чижектиг уругларга шоолуг-ла билдинмес чүүлдер кииргеш, үезин хөй чидириптер чүүлдер база бар. Интерактивтиг самбыраны, слайдыларны база темага дүүштүр чедимчелиг ажыглаар болза эки.

Башкыларның долдурган папкаларында орфография, пунктуация частырыглары көвей. Дефис биле тире — аңгы-аңгы хүлээлгелиг бижик демдектери, оларны безин аңгылавайн турары башкыларның деңнелин бадыткап турар.

К.Б.ДОРЖУ,
ТывКУ-нуң тыва болгаш ниити дыл эртемнериниң кафедразының доцентизи.

(Уланчылыг).

Маадыр-оол ХОВАЛЫГ

АМЕРИКА, АРГЕНТИНА, АНДЫ, АКОНГАУА КЫРЫНДА ТЫВАЛАР

(Уланчызы. Эгези № 32 «Шында»).

Садыглары, албан черлери, рыноктары дүъште 1 шакта хагдына бээр, кежээ 5 шакта ажыдар. Изиг боорга ол хире үр дүштээр улус болду. А кежээ 7-8 шактан эгелеп Мендоза хоорайның кудумчулары рестораннар, кафелерже шилчий бээр. Кижи кылаштаар тротуарларга столдарны, сандайларны салыптар, ижер суксун, виноград арагазы делгеттине бээр. Музыка-даа диңмирээр. Дүнекиниң 3 шакка чедерлер. Эртен көөрүңге шупту чүве арыг, чүү-даа болбаан ышкаш. Дыштанып хүннүң кежээлеринде хондур хөглээр улус-тур. Бистиң мурнувуста, чартык ай бурунгаар Аргентинага элээн каш хонуктарда, делегейде сураглыг карнавал болуп турган болгай.

Мендоза хоорайның автовокзалынга кижи бүрүзүнүң 2-3 рюкзагын автобусче кииргеш, улай чоруптувус. Кызылдан Чадаана хире чер эрткенде бедик даглар аразында Пениентес деп дагдан хаактаар баазага келдивис. Мында чай болгаш хостелдар (аалчылар бажыңнары), кафелер, рестораннар ээн. Аргентинада бисти уткуп алган «ИНКА» деп фирманың ажылдакчызы Чачо деп эр бистиң чүгүвүстү аңгы-аңгы шоодайлааш, килдээш, фактуразын тутсуп берди. Бистиң 140 кг чүгүвүстү ам мулдарга чүдүргеш чорудуптары ол. Мул дээрге элчиген биле аът хайнаа чылгы мал чүве-дир. Ол элчигенниң чүък чүктээр күжүн, аъттың улуг магабодун алган. Даглыг черге чүък дажып турда, ол дег мөге мал кайда боор! Бир мул 100 ажыг килди чүъкдаа дивес.

Альпы дагларында бажыңнарга дөмей кылган хостелга хонгаш, эртенинде Чачонуң машиназы-биле Хоркенес деп хем аксы черге келдивис. «Аконгауа» деп национал парктың кирер чери бо. Машина оруу-биле Чилиге чедир 20 км арткан. Орукту бетондан кылган. Кончуг улуг чүък машиналары аай-дедир үзүлбес. Аргентина – автомобиль күрүнези. Муң-муң километр узун оруктарда шупту чүъктү машина-биле сөөртүр. Шаанда демир-орук турган, оон ойталап каапканнар. Ам харын катап ол демир-оруун тургузуп чаартыр деп турар. Бо орук бисте болза Ак-Довурак — Абаза оруунда Ак ишти-ле. Хөй-хөй тоннельдер бар.

Хоркенеске бисти демдеглээш, дугаарлап каан бөдүүн пакет тутсуп бердилер. Маңаа богувусту чыггаш, дедир келгеш, дужаар улус-тур бис. Чидирер болза – штраф 500 доллар, азы 17 000 рубль хире! Кыдыывыста бичиизи кончуг көк-сарыг вертолет тур. Айыыл үезинде мону ажыглаар тургандыр аа деп бодап. Че-те! Ам чүү боор, кандыг-даа машина-техниканың херээ чок, төрээн Тывавыска кылаштап өөренген буттарывыс-биле талыгырда – оран-делегейниң ужу-кыдыында аргентин черниң довураан, дажын базып эгеледивис-ле. Мурнувуста талыгырда ак даш чигир дег сүүрерген даг тур. 6962 метр бедиктиг Аконгауа ол! Хилиң дег көк дээрде, Аконгауаның чаражы-даа, сүрлүү-даа кончуг. Машина оруу чайганып турар көвүрүг чанынга төнген, ам кашпал иштинде, дагларда кокпа орук. Бирги лагерь Конфлюэнцияга чедир 3 шак кылаштадывыс. Ол 3300 метр бедикте турар. Лагерь шаарарган, улустуң даг үнер сезону төнүп турар. Аконгауа шыпшыынче чүгле чайын, бисте болза кыжын: декабрь, январь, февраль айларда үнер чүве-дир. «ИНКА» фирмазы мында улуг майгыннарлыг. Олар бисти чемгерип турлар. Келген дораан эмчи хыналдазын эрттивис. Каролина деп эмчи кыс альпинист кижи бүрүзүнүң судалын, ханының базыышкынын, организмде кислородтуң хуузун тодарадыр болду. Бистерниң колдуунда ханывыс базыышкыны, судалывыс улуг боор тур. Бистер ам мурнуу широтада келген болгай бис. Хүн артывыстан үнер, ажар. Дорту-биле чугаалаарга мурнуу широтаның 32 градузунда, барыын долгатаның 70 градузунда болгай бис. Эртенинде акклимитизация кылып, Плаца деп Франция деп 4200 метрде турар черже кылаштаар чер болган.

Майгынга удуп чыдырывывста, караңгыда аъттар даваннары даггжаан, улус алгырышкан, сыгырышкан. Чүък чүдүрер мулдар сүрген аргентиннер ол чүве-дир. Бистер оларны гаучолар деп адап алдывыс. Төөгүден алырга, гаучо деп тус черниң кадарчыларын эжелекчилер чок кылдыр кырып каапканнар. Мулдар хем өрү үзүк-соксаал чок кээп эгелей берген. Ийи кижи он хире мулду сүрүп аар улус болду. Ол элчиген баштыг, аът мага-боттуг мал ээзер-ыңгыржактыг, оларны хендир-биле чуларлап каан. Демир ыңгыржаанга хөй чүъктү шарааш, чүгле соондан ай дээр. Олар кокпадан ырап кайнаар-даа барбас. Мул деп чүък чүдүрер амытан эмдик боор, ынчангаш аңаа чүък чүдүрерде, карактарын дуй калбак, кылын аржыыл-биле бажын дуй баглаптар. Чүгле ынчан чүък чүдүрүп, дужүрер. Мунар малдар чааш, аът-биле дөмей мунуптар сен. «Гаучо» деп адап турарывыс аргентин эрлер чүгле карактары көстүр кылдыр арнын аржыыл-биле дуй баглап алган боор. Идиктеринде шпорлар колуннапканнар. Оларның малдары кымчы билбес, шпорлар-биле быгыннарын кижиргендирерге, маңын салыр. Эртен эртежик хамык мулдар хем өрү чүъктүг чоруптарлар, дүъш соонда хем куду чүъктүг бадыптарлар.

Африкада, Климанджарода чүгле кижиниң кара күжүн ажыглаар турган болза, мында – Мурнуу Америкада чылгы малдың күжүн кедергей эки ажыглап турарын көрдүвүс. Сезон төнүп турда безин он-он мулдар шуужупкан чоруп турлар. А сезон кидин түлүк турда, боларның саны чүс-чүс деп чугаалажып тур бис. Бистер орук ара автобуска чорааш, суурларда чылгы малдың хөйүн кайгадывыс. Ол ужурлуг болган. Аргентина чүгле автомобиль чурту эвес, аъттар, чылгы мал база чурту болду. «Аът полозу» деп аъттанып алгаш бичии мячик сывыртаар оюн кончуг нептерээн. Тус черниң «креол» деп породазы бар. Узун дурт-сынныг, кончуг шыдамык малдар чүве-дир. Аар чүък сөөртүр малдар бар, оларның хендирбезиниң бедии 2 метр ажып турар, деңзизи 800-тен 1300 кг. Креол породаның шыдамыын шынзыдары-биле бир катап ол малдар Аргентинадан муң-муң километрни эртип, Нью-Йоркче 2 чыл иштинде баргаш, четкеш келген. Бедии чүгле 40 см карлик аъттар база чүгле Аргентинада. Аът спортунуң янзы-бүрү хевирлери сайзыраан болгаш араб, ахалтекин-даа малдар мында хөй.

Чугаа чылгы малче шилчий бергенде, чаңгыс аай бо дугайында төндүр чугаалаптайн. Бистер ол мулдарны, улуг, чаагай аргентин аъттарны-даа мундувус. Бо кижини бир дугаар сонуургадыр чүве – аъттың дерии. Эзерлери мүн-не шериг эзерлерге дөмейзимээр, колдуунда ийи колуннуг. Кудурга, хөндүрге ажыглавас. Эзеңгилери – хөм идик бажы. Аът ооргазында

дерлик орнунда кылын поролон, ооң кырында база кылын кидис, а эзер кырында — 3 каът эттеп каан хой кештери. Эзер эвес, диван кырында олурар дег сен. Хой кештери чок таварылгада ак пөс-биле даштап каан поролоннар чаткан, сактырга, сыртыктар-ла. Муңгаш-тынын муңгаштавас – ийи аңгы боорда, кылыны ортаа салаа хире. Ол мулдарның кадыр одуругларга чоруп өөренген деп чүвезин! Тайга артынче ажып чораан болгаш, тываларның шаг-төөгүден ажып эртип чораан кадыр одуругларын эрткен кижи мен. Бисте Чода-Сыяар, Узун-Одуруг дээн ышкаш черлерге оларның дынын тыртпас болза, даалыктаар чыгыы сагыштыглар. Ийиги лагерь болур Плаца де Муласче бисте болза Барлык, Ишкин, Хемчик, Ак бажы хире хемнерниң баштарында чүве дег, «Октаргайның ужун-кыдыын он-на карыш дээр кулун, делегейниң ужункыдыын тевер-карыш дээр-ле кулун» деп бадырып чорууруңну бодуң билбес-даа сен. Хем бажының ийи кыдыында харлыг баштыг дагларның бедии 5000 метр ажып турар.

Ам адаавыска турган бичежек ак-көк-сарыг вертолет дугайында чугаалаптайн. Кайгамчыктыг ажылчын техника ол чүве-дир. Лагерьлер аразында радио харылзаалыг. Ол вертолет адаандан улуг-даа чүъктү, хлеб дег хензиг-даа хааржакты троска баглап алган эккээр. Бир көөрге, тонна чартыы хире аар, улуг чүъктү адаанда халаңнадып алган хем куду ужуп бар чыдар. Демир көвүрүгнү-даа апкаш, шапкын хемниң кызаа черинге салып турар. Лагерьниң бир ужундан өске ужунче чүъктү-даа чедириптер. Ужуп турда сагыш-ла: кудуруу-биле бурунгаар, дедир-даа ужар, кыдыынче-даа ужар, турган черинден дээр шаар көдүрлүп үнедаа бээр. Россия армиязында «Кара акула» деп ховар дээн шериг вертоледу-ла. Адаккы, үстүкү лагерьлерде кадыы баксыраан улусту дораан алгаш бадырар. Хонупканда, хүртүзү долганып турда-ла, улус күдүйүп алгаш баргаш олуруптар. Ишкири мырыңай аттыг: 6-7 кижи база хөй чүък иштинче кире бээр. Ужудукчуларының ужудуп билир деп чүвезин, улуг дөң артындан бо-ла черге дээр-дегбес ужудуп кээр.

Амгы үениң техниказы – вертолетту, шаг-төөгүнүң хөлгези – чылгы малды аргентиннер деңге ажыглап турар улус болду. Дээринде вертоледу аай-дедир ушкан, адаанда мулдары, малдары дистиндир шуушкан.

Эң кол лагерь Плаца де Мулас 4300 метр бедикте, кайгамчыктыг бедик Аконгауаның соңгу талакы баарында, моренада тур. Бистер аңаа февраль 28-те чеде бердивис. Лагерьде 2-3 фирманың каш борбак майгыннары арткан. Делегейбиле бистиң кандыг-даа харылзааывыс чок: Интернет, эдеринчи-биле ажылдаар телефоннарны бадырыпкан. Үш хонук бурунгаар чорудупкан рюкзактарывысты мулдар мында эккелген болдулар. Ында бистиң аъш-чемивис, бензинивис, майгыннарывыс, дериг-херекселивис, идик-хевивис. Бистер оларның дузазы-биле чартык ай хиреде кандыг-даа хат-шуурганныгда, соокта, кымнарга-даа хамаарылга чокка, кымдан-даа дуза дилевейн, тыва кижи кажан-даа чедип көрбээн оран-делегейниң ужунга чурттап-амыдырап шыдаар бис. Бисти долгандыр 5000 метрден ара чок, бедик сүүр-сүүр баштарлыг харлыг, меңгилиг Анды даглары. Аконгауа бо чанывыста 40-50 метр черде дээр шыпшыынче бедип үне берген тур. Сөөлгү каш хонукта агаар баксыраан: чаъс, долу, хар чаггаш туруп берген. Лагерь харга шыптынган. Альпинистерни көөрүмге, моон тура-ла дагаларын шарааш өрү үнүп турлар. Бистиң ужурашкан улузувус дагаларны 6300-6400 метрге баглаар чүве деп турганнар болгай. Ам байдал өскерилген, 4300-тен бедидир дага чокка үндүнмес.

Келгенивисте чаңгыс хонгандала Сургут чурттуг Сашавыс кадыы баксыраан, ооң эриннери көгере берген, думчуу сүүрерген. Бедиктиң, тынар кислородтуң эвээш болган салдары ол. Ол пат боорда човууртап кылаштап тур. Ам бир хонар болза, ооң амы-тыны айыылда келген. Мында эмчи хыналдазы адаанда шыңгыы болганда, Сашаның организминде кислород чүгле 60 хуу болган. Кислороду 80 хуудан куду улусту дагже үндүрбес, шынааже бадырып турлар. Харындаа туман арлы хона бээрге, кежээ адаандан геликоптер, аргентиннер вертолетту ынчаар адаар, ужуп келди. Саша ужуп чоруй барды. Арткан хонуктарны Мендоза хоорайга эрттиргеш, бистиң-биле кады Москваже ужар болду. Адаанче, чавыс черже ол бады баарга, кандыг-даа эм дузазы чокка ол дораан-на кадык апаар. Бедик дагларның кижиге хоразы ол боор чүве-дир ийин, тынар агаар эвээш болур.

Мында альпинистерге негелде шыңгыы. Эмчи Мария эртен, кежээ доктаамал шинчип турар. Хан базыышкыны улуг боор, судал дүрген боор турар. Чүгле бистерниң ындыг бе дээрге, эрткен чылын Соңгу Америкада эң улуг бедик Мак-Кинли (6194м) кырынче үнген Мурнуу Көрейден келген Ко Пинниң кадыы баксыраан. А Мак-Кинли кырынче үнери Аконгауаже үнеринден ийи катап берге болгай. Ону база эртенинде адаанче геликоптер-биле бадырыптылар. Рейнджерлер деп камгалакчылар бар. Олар бисте болза МЧС ажылдакчылары-дыр ийин. Даг үнүкчүлеринге айыыл чок чорукту хандырып, айыыл үезинде дуза чедирип турар улус ол. Рейнджерлер биске база-ла дугаарлап каан бөдүүн пакеттер тутсуп бердилер. Дагже үнгенде, аңаа туалеттээр чүве-дир.

(Уланчылыг).

Ак-Довурак хоорайда

Уруглар спорту

Бичии тулган мөгезин илереткен

Чоокта чаа Ак-Довурак хоорайның уруглар садтарының бешчеди харлыг 64 оолдарының аразынга тыва хүреш маргылдаазы «Алдын дүлгүүр» уруглар садынга болуп эрткен. Чогум садтарның башкылары болгаш ада-иелер бичии оолдары ыяап-ла бүрүн содак-шудактыг хүрешсин дээш дыка кызып белеткенгеннер.

Маргылдааның ажыдыышкыны эки, чараш эрткен. Ону «Алдың дүлгүүр» уруглар садының эргелекчизи З.Авыр-оол дээш, өске-даа ажылдакчылар бедик деңнелге организастаан.

Бичии мөгелер баштай Россия биле Тываның ыдык ырлары залга чаңгыланып турда, маргылдааның тугун көдүрген. Бо езулал улуг улус маргылдаазының бүгү негелделеринге дүгжүп турган. 64 бичии мөге девип үнүптерге, чыглып келген ада-иелер база көрүкчүлер оларны дыка-ла чаптап магадаан.

«Бичии» тыва хүрештиң шииткекчилери – Ак-Довурак хоорайның спорт комитединиң даргазы Х.Монгуш биле №3 ПУ-нуң күш-культура башкызы О.Ооржак болган.

Маргылдаа хоорайның уруглар садтарының күш-культура башкыларының тыва хүреш талазы-биле эки ажылын көргүскен. Ылаңгыя «Мишутка» уруглар садының оолдары боттарының онагларын удаа-дараа октап турганнар. Ынчалза-даа «Теремоктуң» бичии мөгези Эчис Базыр бүгү үе черге оолдарны октааш, бүзүрелдии-биле шүүлген. «Мишутканың» мөгези Ачыты Сарыглар ужуурлешкен. Үшкү болгаш дөрткү черлерни Чымаан Иргит («Алдын дүлгүүр») биле Айдың Саая («Мишутка») аразында үлешкеннер.

Бештен сеске чедир шаңналдыг черлерни Айрад Падан, Белек Ооржак, Алдар Ооржак болгаш Рафаэль Монгуш ээлээн.

Бичии оолдар аразында хүрештиң тиилекчилеринге дипломнарны болгаш өртектиг белектерни тывыскан. Ол ышкаш Ай-Демир Куулар биле Айран Донгак — чараш девиг, Сылдыс Сарыглар биле Алдар Ооржак — чараш арга, а Ай-Демир Яндараа биле Дима Чыргал чараш содак-шудак дээш, тускай шаңналдарга төлептиг болганнар.

Бо маргылдаага хоорайның уруглар садтары 15-тен эвээш эвес мөгелерин киириштирген. Бичии оолдарның хүрежи улуг улустуң Наадымында дег дүвүрелди болгаш сеткил аарыышкынын көрүкчүлер аразынга болдурган.

Салыглар үезинде чараш концерт номерлерни маргылдааның эрттирикчилери организастаан. Солун болгаш чаптанчыг хүреш көрген аарыкчылар маргылдаа соонда сеткил ханган тарап чанганнар. Келир чылын бо маргылдааны хоорайның «Теремок» уруглар сады эрттирерин организакчылар даандырган.

Школаларда

Улуг Тиилелгеге тураскааткан көрүлде

Совет чоннуң Ада-чурттуң Улуг дайынынга тиилелгезиниң 65 чылынга болгаш пионер организациязының тургустунганындан бээр 100 чыл оюнга тураскааткан «Тиилелгениң салюду» деп школалар аразында уран чүүл көрүлдези Ак-Довурак хоорайның Каадыр-оол Сагды аттыг Культура ордузунга чоокта чаа болуп эрткен.

Жюри кежигүннериниң болгаш көрүкчүлерниң түңнээни-биле алырга, хоорайның №1 ортумак школазының «Ховаганнар» деп танцызы, 4 «б» класстың өөреникчизи Ачыты Ооржактың күүсеткени «Көшкүн арат» деп улустуң ырызы эки күүсеттинген.

Ак-Довурактың №2 ортумак школазының көрүлде программазы темага таарыштыр эки тургустунганын жюри кежигүннери демдеглээн. 11-ги класстың өөреникчизи Долаана Хомушку концерттиң күүселде бүрүзүн эки, тода чарлаан болгаш Р.Рождественскийниң «Сактып чоруңар» деп шүлүүн чедимчелиг номчаан. Школаның оолдар ансамбли «Бухенвальд набады» ырыны болгаш туттурган совет солдаттарның дайын үезинде кээргенчиг байдалын бут бөмбүүнүң хаалгазының четкизин өттүр ажыглап, «Дайынның кадыг-берге чылдары» деп нарын номерни күүсеткени тывыңгыр болган.

Бо школаның концертиниң төнчүзүнде доозукчу класстың өөреникчизи Чейнеш Сарыг-Донгак «Делегей кужу» деп танцыны көге-буга кылдыр кеттинип алгаш самнап доозарга, киржикчилер дөгерези сцена кырынче үнүп келгеш, тайбың «кужун» көдүрүп алырга, ол чалгыннарын чайып, ак-көк дээрге ужуп турар кушту өттүнгени чараш болган.

Хоорайның №3 школазында танцы бөлгүмү эки ажылдап турар деп чүвени өөреникчилер болгаш башкылар билир. Олар бо удаа база хөй танцы-самны эки күүсеткеннер. Ылаңгыя танцы башкызы В.В.Ооржактың тургусканы «Пионерлерге салют» деп амгы үениң самы чараш, а ол ышкаш хөйнүң «Дидимнерниң ырызы» ырызы бедик деңнелге күүсеттингени демдеглексенчиг.

Уран чүүлдүң бо көрүлдезинге хоорайның №4 ортумак школазы кайы-даа ниити билиг черлеринден эки белеткенген болган. Олар концертти хөгжүм башкызы А.Ондарның «Өлүрткен маадырларның иелеринге» деп ыры-биле эгелээн. Улаштыр «Далайжылар» деп эрги танцыны чараш күүсеткеннер. «Крыша кырында аист» деп танцыны Алина Дүмен-Байыр ээлгир, чараш күүсеткенин улуг-бичии көрүкчүлер магадаан. Акробаттарның «Сочиге чедер бис!» деп хөйнүң күүселдези (тургузукчузу О.Саая) эки, тывыңгыр белеткеттинген болган.

Ниити көрүлде үезинде пионержи маадырлар: Леня Голиков, Валя Котик, Витя Коробков, Марат Казей болгаш өскелер-даа дугайында дыка хөй номерлер күүсеттинген.

Көрүлде доостурга, тиилекчи школаларны илереткен. Бирги черни Ак-Довурактың №1 ортумак школазы чаалап алгаш, чеди муң рубль-биле шаңнаткан. Ук школаның танцы башкызы М.Хомушкуга «Танцының тергиин тургузукчузу» деп тускай шаңналды жюри тывыскан. Ийиги черге №2 ортумак школа төлептиг болуп, дөрт муң беш чүс акша-биле шаңнаткан. Үшкү черни №3 школага тывыскан. Олар үш муң рубль-биле шаңнаткан.

Көрүлдениң киржикчилери дыка хөй уругларга, оолдарга хүндүлүг бижиктерни тывыскан. Бо школачы көрүлде уругларның патриотчу кижизидилгезинге улуг ужур-дузалыг болганы демдеглексенчиг.

Анатолий МОНГУШ.

Авторнуң тырттырган чуруу.

Пенсия фондузунда

Апрель 1-ден пенсияның камгалалдыг кезээ 17,5 хуу өзер

РФ-тиң Чазааның даргазы Владимир Путин «2009 чылда пенсия өстүрүлгезинге хамаарышкан шиитпирлер шупту күүсеттинер» деп медеглээн. Ынчап келирге, бо чылын пенсия 4 катап – март 1-ден, апрель 1-ден, август 1-ден (7,5 хуу) база декабрь 1-ден (31,4 хуу) өзер.

Март 1-де күш-ажыл пенсиязының **баазалыг кезээ** 8,7 хууга өскенин сагындырып каалы. Бистиң республикада күш-ажыл пенсиязының баазалыг кезээн март 1-ден өстүргенин барымдаалаарга, пенсияның хемчээли ортумаа-биле 4949 рубль болуп турар.

Премьер В.Путин ам апрель 1-ден пенсияның камгалалдыг (страховая) кезээн 17,5 хуу өстүрер дугайында доктаалга ат салган. Ооң мурнунда ону 15,2 хуу өстүрерин планнап турган болгай.

Апрель 1-ден күш-ажыл пенсиязының **камгалалдыг кезээниң** 17,5 хууга өзүлдезин барымдаалап алырга, назылап кырааны дээш, инвалид болганы дээш база азыракчызын чидиргени дээш бээр күш-ажыл пенсиязының немелдези бистиң республикага ортумаа-биле 348 рубль болур.

ПФР-ниң Тыва Республика салбырының парлалга албаны.

Тайылбырны берип тур

ЧИИК АВТОМАШИНА ОРНУНГА...

Россия Федерациязының Президентизиниң 2008 чылдың май 6-да «Инвалидтерге социал деткимчениң чамдык хевирлериниң дугайында» № 685 чарлыынга даянып, ооң күүселдезин боттандырары-биле Ада-чурттуң Улуг дайынының инвалидтеринге болгаш ниити аарыгларның инвалидтеринге чиик автомашина бээриниң орнунга, чаңгыс угда акша компенсациязын төлээриниң талазы-биле ТР-ниң Күш-ажыл болгаш социал политика яамызы дараазында тайылбырны берип тур.

2005 чылдың январь 1-ниң медээзи-биле, ТР-ниң Күш-ажыл болгаш социал политика яамызында эмчи көргүзүглерин езугаар транспорт аймаа-биле хандырар ужурлуг Ада-чурттуң Улуг дайынының 5, дайын тулчуушкуннарының 2 база ниити аарыглардыг 42 инвалиди учетта турар. 2008 чылда оларга чиик автомашина бээриниң орнунга, 100 муң рубль түңүнге чаңгыс угда акша компенсациязының төлевирлерин кылган.

2009 чылда ниити аарыглар инвалидтери, чажындан инвалид болгаш инвалид уруглар болур 219 кижиге компенсацияны төлээн. Бо чылдың март 25-тиң хүнү-биле ол сорулгага 26790,0 муң рубль шилчиттинген болза, а арткан инвалидтерге чылдың төнчүзүнге чедир компенсацияны төлээр.

Учетта турар инвалидтерге компенсация акшазын төлээрде, ТР-ниң Күш-ажыл болгаш социал политика яамызынга дараазында документилерни:

— паспорттуң хоолгазы;

— инвалид болганының МСЭ-ден справканың хоолгазы;

— ВТЭК-че медицина көргүзүглериниң тодарадыышкыны-биле транспорт-биле хандырарын шынзыткан актыдан ушта бижилгениң бодун;

— чиик автомашинаның орнунга чаңгыс угда акша компенсациязын банкыда агар санынче шилчидип бээрин дилээн күш-ажыл болгаш социал политика сайыдының адынга билдириишкинни;

— ажаалга дептериниң хоолгазы;

— ИНН-ни дужаар.

АРГА-АРЫГНЫ КАМГАЛААРЫ-БИЛЕ

Арга-арыгның часкы өрттер айыылындан камгалаары-биле Тываның эрге-чагыргазы арга-арыгны авиация-биле камгалаар албан черин тургускан.

2009 чылдың февраль 11-де Красноярскиниң авиабаазазының удуртулгазы Тывада салбырын хагган. Аңаа ажылдап турган тус черниң специалистери шупту арга-арыгны авиация-биле камгалаар албан черинче шилчээн. Федералдыг акшаландырыышкын-биле баштайгы дээрезинде 4 олуттуг американ «Robinson-44» деп 3 вертолетту хөлезилеп, өртчүлерниң хууда составының эт-севин садып, өөредилгелиг белеткелдерни эрттирер. 11 млн. га черде чаптылган арга-арыг девискээрин хайгааралга ап, өртке удур ажылдарны чорудуп, өрт-биле демисежиринге ук албанның өртчүлери ажылдап эгелээр.

«КАДЫКШЫЛ» ДЭЭШ АКШАНЫ АЛГАН

Тываның Чазаа 2009 чылда мурнады хөгжүдер «Кадыкшыл» национал төлевилелдиң кол угланыышкынын боттандырарынга акша-хөреңгини аңгылаан.

«Амыдыралдың кадык овур-хевирин хевирлээри» деп программага 968 муң рубльди, «Бирги эмчи-санитарлыг дузаны хөгжүдери болгаш аарыгларның профилактиказын экижидери-биле» деп программага 990 муң рубльди, «Тускайлаттынган, ооң иштинде бедик технологияның медицина дузазының шынарын бедидери» деп программага 13300 муң рубльди, «Ие-чашка эмчи дузазын экижидери» деп программага 83097 муң рубльди тускайлаан.

ШЫН Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор С.С.МОНГУШ.
РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор—2-01-35, редакторнуң оралакчызы — 2-19-87, тел: факс (394-22) 2-17-94, бухгалтерия — 2-17-91. e-mail:shyn@tuva.ru
КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис—2-18-10, культура, өөредилге — 2-03-88, чагаа — 2-03-87, көдээ ажыл-агый, очулга — 2-17-09, үлетпүр — 2-40-77. Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.
Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.
Тираж 9320. Чагыг 33. Номерни парлалгаже дужааганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 20.00.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.
Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаакы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солунну 2004 чылдың май 14-те эде бүрүткээн.
Херечилелдиң дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 11530, 31730.
ТР-ниң «Тываполиграф» Күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгезинге парлаан. (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1).
Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.